J. van der Putten

Taalvorsers en hun informanten in Indië in de 19e eeuw; Von de Wall als politiek agent in Riau?

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 151 (1995), no: 1, Leiden, 44-75

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

JAN VAN DER PUTTEN

Taalvorsers en hun Informanten in Indië in de 19e Eeuw

Von de Wall als Politiek Agent in Riau?

*Siang dan malam berbeka berperi,
Apa² ditanyanya jawab diberi,
Akan pengertian bahasanya negeri,
Lebih kurang dua puluh hari.¹*

Een strofe uit de *Syair Van Ophuijsen* waarin de werkwijze van de negentiende-eeuwse taalvorser in het kort wordt weergegeven. Het gedicht in zijn geheel geeft ons een indicatie van de verhoudingen tussen de Europese onderzoeker en zijn informanten en van de inheemse opvattingen omtrent zo'n onderzoeker en het onderwerp van zijn onderzoek. De strekking van het gedicht is duidelijk: het Maleis verkeert in een bedroevende toestand en geen Maleier schenkt enige aandacht aan zijn moedertaal. Een zeer kundig onderzoeker wordt uitgezonden door het Nederlandse Gouvernement en onderzoekt de taal door onophoudelijk vragen te stellen. Hij knoopt daarbij goede banden aan met leden van het hof van de onderkoning op het eiland Penyengat, de erfgenaam van het legendarische hof van Malaka. Bij zijn vertrek uit Riau wordt hij uitgeleide gedaan door Raja Muhammad Sulaiman, de schrijver van het gedicht waarin de aangehaalde strofe voorkomt, Raja Ali Kelana, de opvolger van de onderkoning, en Raja Khalid Hitam, een halfbroer van de schrijver.

Het gedicht werd opgesteld ter gelegenheid van het vertrek van Charles van Ophuijsen uit Riau. Deze Nederlandse taalgeleerde had in 1896 van

¹ 'De hele dag door keuvelend en vertellend een verhaal,
Ik gaf antwoord op al zijn vragen,
Omtrent begrippen in de landstaal,
Om en nabij gedurende twintig dagen.'

(*Syair Van Ophuijsen*, Universiteitsbibliotheek Leiden, Cod.Or. 5828, folio 28-29.)

JAN VAN DER PUTTEN studeerde af aan de Rijksuniversiteit te Leiden, alwaar hij momenteel werkzaam is als docent Indonesisch. Hij specialiseerde zich in de historische Maleise taalkunde en schreef: *Di dalam berkekalan persahabatan, In Everlasting Friendship; Letters from Raja Ali Haji* (in voorbereiding) en 'Als een hond bij de Turken? H.C. Klinkert en zuiver Maleisch', *Zending en Missie*, Leiden, Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië (in voorbereiding). Zijn adres is: Vakgroep TCZAO, P.N. van Eyckhof 3, Leiden.

het Gouvernement de opdracht gekregen om een reis te maken door gebieden waar het Maleis als moedertaal gesproken werd om materiaal te verzamelen voor een standaardwoordenlijst voor de transcriptie van Maleise woorden in Latijnse karakters. Op deze reis bracht hij ook een bezoek aan de Riau-Lingga archipel, waar de opsteller van het gedicht als een van zijn informanten dienst deed. Uit het gedicht blijkt dat hij ook met rijksgroten als Raja Ali Kelana en Raja Khalid Hitam contact had. Deze twee laatstgenoemden zouden later een prominente rol spelen in het verzet tegen het Nederlandse bestuur (Andaya 1977). Ten tijde van Van Ophujsens onderzoek toonden zij daarentegen in ieder geval respect voor deze Nederlandse onderzoeker en verleenden zij wellicht ook hun medewerking aan zijn onderzoek.

Ongeveer vijftig jaar voor dit korte bezoek van Van Ophujsen aan Riau was de vader van Raja Muhammad Sulaiman, de beter bekende Raja Ali Haji, op gelijke wijze gebruikt geweest als informant door een taalgeleerde die eveneens de opdracht had, de Maleise taal te onderzoeken: Hermann von de Wall. Ook deze taalgeleerde knoopte gedurende zijn verblijf goede banden aan met leden van de Maleise elite. Ook hij bezocht het gebied in een periode waarin er allerlei politieke problemen waren tussen het koloniale en het plaatselijke inheemse bestuur. Het onderzoek van Von de Wall noopte hem om gedurende een periode van zestien jaar (1857-1873) lange bezoeken aan Riau te brengen. Daardoor kon hij een grotere rol spelen in de verhoudingen zoals die tussen het Nederlandse bestuur en personen uit Maleise hofkringen bestonden dan Van Ophujsen, die slechts twintig dagen in het gebied verbleef.

In dit artikel zal ik eerst de achtergronden van de verscheidene taalvorsers, de uitgangspunten van hun onderzoek en hun werk met informanten in het algemeen schetsen. Vervolgens zal ik dit alles illustreren aan de hand van een bespreking van de rol die Von de Wall met zijn informanten in Riau heeft gespeeld.

In de negentiende eeuw was er sprake van een sterke toename van de wetenschappelijke belangstelling voor de inheemse talen van de Indische archipel. Deze belangstelling werd gevoed door allerlei omstandigheden die elders reeds uitvoerig besproken zijn (zie bijvoorbeeld Fasseur 1993, Hoffman 1979, Swellengrebel 1974, Teeuw 1973). Er werd een begin gemaakt met de beschrijving, analyse en onderlinge vergelijking van deze talen. Voor die wetenschappelijke studie, alsmede voor het onderwijs dat in die talen verzorgd diende te worden, had men materiaal nodig dat in Indië verzameld moest worden. Daartoe, en tevens ter verbetering van de taalkennis van haar ambtenaren, stelde de koloniale regering in het eerste kwart van de vorige eeuw 'élèves' aan, die de taak hadden om onder toezicht van een resident een bepaalde inheemse taal te bestuderen. De doelstellingen waren voornamelijk praktisch van aard: 'élèves' konden na een studieperiode als translateur of in een andere positie dienst doen in het

ambtelijke apparaat. Enkele van deze 'élèves' hebben hun sporen nage laten in de wetenschappelijke beoefening van de inheemse talen: A.D. Cornets de Groot met zijn alom geroemde Javaanse grammatica, Ch. van Angelbeek met zijn heruitgave van Werndly's grammatica van het Maleis, en Ph.P. Roorda van Eysinga met zijn vele uitgaven op het gebied van het Javaans en het Maleis.

Een ander type taalvorser was de taalambtenaar: functionarissen die de opdracht hadden om een inheemse taal te bestuderen en die vast te leggen in een woordenboek en/of spraakkunst. Anders dan de 'élèves', kreeg de taalambtenaar expliciet tot taak de taal op een wetenschappelijke wijze te bestuderen en te beschrijven. De regering stelde hem daartoe alle mogelijke faciliteiten ter beschikking. Het was niet de bedoeling om hem in een bepaalde bestuurlijke functie op te nemen in het ambtelijke apparaat. In principe diende hij met zijn aanstelling geen politiek doel; de basis van zijn aanstelling was wetenschappelijk.

Een derde groep van taalvorsers bestond uit de bijbelvertalers: mensen die naast hun taak van het vertalen van de Heilige Schrift vaak ook de opdracht van het Bijbelgenootschap hadden gekregen om talig materiaal te verzamelen en een woordenboek alsmede een spraakkunst van de door hen bestudeerde taal samen te stellen. In wezen was hun taak misschien beperkter dan die van de taalambtenaren, aangezien zij zich mochten beperken tot de studie van de formele registers van de taal: vanwege het heilige karakter van de Bijbel werd alleen een formeel taalregister geschikt geacht voor de vertaling ervan.² Tevens hadden de bijbelvertalers een doelstelling die een beperking inhoudt: ze moesten de taal in die mate beheersen dat ze erin konden vertalen. Maar natuurlijk vereiste een dergelijke beheersing van een taal een lange en diepgaande studie. De taalstudies van de bijbelvertalers zijn dan ook vaak heel grondig en gedegen en zeker niet minder belangrijk dan het werk uitgevoerd door taalambtenaren. Ik reken bij deze groep ook de zendelingen en missionarissen die de talen uit praktische overwegingen bestudeerden, maar daar vaak ook een wetenschappelijke studie aan koppelden.

Er werd door de betrokken instanties geen eenduidig beleid gevoerd wat betreft voorwaarden voor de aanstelling van taalvorsers. Met name de koloniale regering lijkt geen vaste criteria hiervoor te hebben gehanteerd, hetgeen uiteraard in de eerste helft van de vorige eeuw mede veroorzaakt werd door het feit dat er geen opleiding bestond die kon worden gebruikt als 'kweekvijver' voor onderzoekers. Op de universiteiten kregen de talen van het gebied pas in de tweede helft van de negentiende eeuw een aparte

² Vergelijk echter de omslag die bij Gericke plaatsvond: hij begon in de overtuiging dat het *krama* het meest gepaste register was voor de Javaanse bijbelvertaling. Later echter kwam hij tot de overtuiging dat het *ngoko* het meest daartoe geëigend was (Swellengrebel 1974:77-80).

plaats, terwijl de ambtenarenopleidingen duidelijk niet bedoeld waren om de leerlingen wetenschappelijk te scholen.

In 1878 werd voor de aanstelling tot taalambtenaar de voorwaarde gesteld dat de kandidaat een doctoraat in de Semitische of Indische talen had behaald (Teeuw 1973:176). Voorheen had de koloniale regering normaliter voor de 'man in het veld' gekozen, zonder op vooropleiding of wetenschappelijke ambities te selecteren. De translateur voor het Javaans C.F. Winter Sr., die veel materiaal heeft geleverd dat in latere studies gebruikt is, en de eerste bij Gouvernementeel Besluit benoemde taalambtenaar voor het Javaans, J.A. Wilkens, waren mensen die, geboren op Java, de taal 'als het ware met de moedermelk ingezogen [hadden]' (Gericke over Winter, geciteerd in Swellengrebel 1974:70). Vooral Winter ontbrak het aan taalkundig inzicht, hetgeen Gericke de uitspraak ontlokte dat hij 'zo min als een Javaan een denkbeeld heeft van hetgeen Grammatik is' (Swellengrebel 1974:70). Ook de ambtenaren voor het Maleis ontbrak het aan enige taalkundige achtergrond: Von de Wall leerde de taal gedurende zijn circa twintigjarig verblijf op Borneo en de in Indië geboren Van Ophuysen legde zich via het onderwijs toe op de inheemse talen. Andere taalambtenaren, daarentegen, hadden wel een opleiding in Nederland gevolgd, die echter om de hierboven genoemde reden niet speciaal linguïstisch gericht was. Zo was bijvoorbeeld A.B. Cohen Stuart voor het Javaans opgeleid door de Delftse hoogleraar Roorda, en had D. Koorders (voor het Soendanees) een jaar onderwijs gevolgd aan de Delftse Akademie, waar hij met glans voor 'het examen voor gevorderden' slaagde (Van den Berge 1993:20). Misschien kan men van de eerste taalambtenaren alleen van Neubronner van der Tuuk zeggen dat hij universitair in de taalkunde geschoold was, hoewel hij zijn studie aan de Leidse universiteit niet voltooide. Van der Tuuk begon zijn carrière echter als bijbelvertaler voor het Bataks in dienst van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG, 1847); pas later ging hij over tot 'ambtenaar voor de beoefening van Indische talen' in dienst van het Gouvernement (1873).

Het NBG lijkt aanvankelijk strenger te zijn geweest in zijn eisen voor de vooropleiding van de mensen die het uitzond naar Indië. De aspirantvertalers dienden voor hun uitzending eerst een opleiding in het Arabisch, het Sanskrit en het Maleis te hebben gevolgd, om vervolgens in de kolonie een nieuwe taal erbij te leren (Swellengrebel 1974:29-30). Gericke, de eerste bijbelvertaler die werd uitgezonden met de opdracht de bijbel in het Javaans te vertalen, had daarbij ook nog onderricht in het Latijn, Grieks, Hebreeuws en een aantal andere vakken ontvangen (Swellengrebel 1974:49). De hierboven genoemde Neubronner van der Tuuk en de tegelijkertijd met hem in 1847 benoemde afgevaardigde voor het Buginees en het Makassaars, B.F. Matthes, hadden beiden aan de universiteit te Leiden gestudeerd. Matthes werd zelfs na zijn aanstelling als bijbelvertaler benoemd tot doctor in de letteren honoris causa te Leiden. Deze voorwaarden voor de aanstelling van vertalers werden later vanwege

allerlei omstandigheden weer afgezwakt, toen men ook mensen zonder een degelijke taalkundige opleiding in dienst nam, zoals bijvoorbeeld Klinkert voor de Maleise bijbelvertaling en Hardeland voor de vertaling in het Ngaju-Dayaks. De opdracht die de bijbelvertalers in het veld meekregen was allereerst de samenstelling van een woordenboek en een spraakkunst, indien die nog niet bestonden, als basis voor en voorbereiding op hun eigenlijke taak. Tevens hadden zij de opdracht materiaal te leveren dat gebruikt kon worden om de taal aan anderen te onderwijzen (Swellen-grebel 1974:33).

Wat de hoogte van de honoraria betreft bestonden er tussen de bijbelvertalers onderling behoorlijke verschillen; er lijkt dan ook geen duidelijk beleid in dit opzicht te zijn gevoerd. Gericke in Surakarta kreeg als vrijgezel een bedrag van f 6.000 per jaar, Klinkert in Riau met vrouw en kinderen f 4.000, en het echtpaar Hardeland op Borneo f 2.200. Deze salarissen bleven ver achter bij die van drie taalambtenaren die in het midden van de vorige eeuw werden aangesteld: Cohen Stuart, Von de Wall en Wilkens. Hun aanvangssalaris was vastgesteld op f 7.200 per jaar, een bedrag dat na verloop van een aantal jaren kon uitgroeien tot f 12.000 (Vb. van 9 Maart 1864, no. 1/259). Von de Wall werd wegens speciale verdiensten voor het Gouvernement en zijn lange diensttijd in de laatste jaren van zijn leven zelfs beloond met een salaris van f 14.400, hetzelfde bedrag als de resident van Riau in die tijd ontving.

Afgezien van deze beduidend hogere honoraria, kregen de ambtenaren ook nog de beschikking over allerlei overheidsfaciliteiten die niet beschikbaar waren voor de afgevaardigden van het NBG. Zo kreeg Von de Wall voor een reis op Java om onbekende Maleise handschriften op te sporen en met Winter en Cohen Stuart in Surakarta over de opzet van een Maleis woordenboek overleg te plegen de beschikking over postpaarden³ en werden de hoofden van het gewestelijke bestuur van Java en Madura met het verzoek de taalambtenaar op zijn zoektocht zoveel mogelijk behulpzaam te zijn aangeschreven (GB van 21 Mei 1856, no. 28). Tevens mocht deze taalambtenaar voor het Maleis zich abonneren op tijdschriften die belangrijk voor zijn studie waren en kreeg hij daarvoor nagenoeg alle boeken toegezonden die voorkwamen op lijsten samengesteld door hemzelf, Roorda, Pijnappel en Millies, met een totale waarde van ongeveer f 5000! Bovendien kreeg hij boven zijn reguliere salaris nog eens f 350 per maand ter beschikking voor de bezoldiging van inheemse schrijvers en de aankoop van handschriften (GB van 10 juni 1856, no. 13 en Vb. van 17 oktober 1856, no. 14/919).

Deze verschillen in salaris en beschikbare faciliteiten leidden onder de bijbelvertalers tot wrevel en jalouzie, zoals bijvoorbeeld in de correspon-

³ De zendeling Grashuis meldde in 1864 dat hij waarschijnlijk ook wel de vrije beschikking zou krijgen over postpaarden, maar dan voor een vertrek uit de Preanger om er nooit meer terug te keren (Van den Berge 1993:33-4).

dentie van Klinkert aan het Bijbelgenootschap meer dan eens naar voren komt. Een duidelijk voorbeeld hiervan vinden we in een verzoek van Klinkert, die net als de taalambtenaar de hoofdplaats van de residentie Riau tot standplaats had, om geld teneinde een studiereis naar andere streken waar men Maleis sprak te kunnen maken. In zijn verzoek spreekt Klinkert van de mogelijkheid om kosteloos een studiereis te maken als metgezel van Von de Wall, over de hoogte van wiens salaris en de faciliteiten die hem ten dienste stonden hij niet nalaten kan zijn verbazing uit te spreken:

'... mogelijk biedt zich daarvoor [de reis] eene kosteloze gelegenheid aan. Ik heb zoo iets vernomen omtrent eene dispositie van de regering, waarbij den Hr. Von de Wall wordt toegestaan voor rekening van het Gouv. eene wetenschappelijke reis naar Singapoera, Malaka etc. te maken en eene reismakker mede te nemen op een daggeld van 8 dollars. Zoo ZEd mij eens den voorslag deed om mede te gaan? Het Mal. woordenboek komt der regering mooi duur te staan. Het maandelijks tractement van den Hr. Vondewall is thans vrij f 1600⁴ en daarvoor is hij alleen lexicograaf! Omtrent de zaak van die reis kan ik u overigens niets met zekerheid mededeelen.' (Klinkert aan het NGB, 15 maart 1865.)

De reis zou uiteindelijk helemaal geen doorgang vinden. Het Gouvernement bleek overigens ook niet toe te staan dat de taalambtenaar zich op die voorwaarden zou laten vergezellen door een Europese reisgenoot.

Behalve de onderlinge verschillen in opleiding, beloning en beschikbare faciliteiten, waren er natuurlijk nog andere verschillen, die voornamelijk verband hielden met de fysieke en politieke toestand in de regio waar men onderzoek deed. Van der Tuuk en Matthes deden onderzoek in streken die niet of nauwelijks onder Nederlands gezag stonden (Van der Tuuks leven werd op zijn tocht naar het Toba-meer tweemaal bedreigd!). Mensen als Cohen Stuart, Wilkens en Winter verbleven, van alle gemakken voorzien, aan een van de hoven van Surakarta. Zij hadden op hun beurt echter rekening te houden met de gecompliceerde verhoudingen tussen de verschillende leden van de hoven en het Nederlandse bestuur. Daarnaast vonden de verschillen hun oorzaak in de stand van de kennis die men van de te onderzoeken taal had: kon de onderzoeker beschikken over beschrijvingen en ander materiaal, of moest hij zelf het pionierswerk verrichten? Was er een geschreven traditie in de gemeenschap waar men onderzoek deed, of moest men alles letterlijk 'uit de mond van de Inlander [...] opvangen'? (Van der Tuuk 1962:121.)

⁴ Hier overdrijft Klinkert; het salaris van Von de Wall bedroeg in 1865 f 800 of misschien f 900. Vermeerdert met kredieten voor schrijvers en de aankoop van manuscripten, zou hij dan hoogstens op f 1150 of f 1250 uitkomen.

Uitgangspunten

In welke gemeenschap of regio men ook onderzoek deed, de onderzoeker moest bepaalde methoden en technieken ontwikkelen om het veldwerk-onderzoek naar behoren te kunnen uitvoeren, en deze technieken waren afhankelijk van de omstandigheden in de regio zelf en van reeds beschikbare beschrijvingen van de taal die men onderzocht. Met name de aan- of afwezigheid van een schriftelijke traditie oefende sterke invloed uit op de methoden die men voor het taalonderzoek hanteerde. Veel taalvorsers in de negentiende eeuw deden onderzoek naar een taal waarin een lange schriftelijke traditie bestond en putten veel van hun materiaal uit deze schriftelijke bronnen. Deze keuze voor schriftelijk materiaal kwam niet alleen voort uit het feit dat men in die tijd niet beschikte over elektronische opname-apparatuur waarmee men gesproken taalgebruik kon vastleggen, maar lijkt ook een principiële keuze te zijn geweest.

In de negentiende eeuw lijkt men met name op zoek te zijn geweest naar de meest 'zuivere' vorm van de taal, die voornamelijk te vinden zou zijn in geschreven bronnen⁵, normaliter geproduceerd in een politiek machtscentrum in de regio: voor het Javaans was dat Surakarta, voor het Maleis Malaka, Riau en Lingga, en voor het Buginees Bone (Van den Brink 1943:175). Een aantal onderzoekers koesterde echter een sterk wantrouwen tegen de taal van de handschriften: die waren maar al te vaak in een 'corrupte' taal gesteld. Deze onderzoekers meenden dat alleen de taal zoals die door een bepaalde groep mensen in die machtscentra gebezigd werd onder de noemer 'zuiver' moest worden geschaard. Iemand als Van der Tuuk mocht dan wel doordrongen zijn van het feit dat het gesproken taalgebruik onmisbaar was voor een gedegen studie van de taal, ook hij baseerde zijn grammatica van het Toba-Batak op geschreven materiaal. Hij liet in ieder geval wel zijn informanten het materiaal op hun eigen manier opschrijven, want zij waren niet gebonden door allerlei conventies die een geschreven traditie met zich brengt en maakten geen verschil tussen spreek- en schrijftaal (Van der Tuuk 1971:L-LI). In een brief aan het NBG

⁵ Dit terwijl men in het midden van de negentiende eeuw onderscheid maakte tussen linguïstiek, waarin men zich bezig diende te houden met de 'natuurlijke taal' (gesproken taalgebruik), en de filologie, waarin men zich richtte op 'kunstmatige taal' (geschreven taalgebruik). Hoe deze tweedeling bij de onderzoekers van de Indische talen tot uiting komt, dient nader onderzocht te worden. Het schijnt dat een aantal wetenschappers de deling wat betreft de Indische talen ontkende door te beweren dat 'De geschreven boeken bevatten [...] geen andere taal dan die van het dagelijksche leven...' en 'In onze en in andere gecultiveerde talen van Europa moge dan het onderscheid bestaan van "de zuivere taal" en "de taal des volks" [...] bij de Maleijers en dergelijke volken bestaat dat onderscheid niet' (Pijnappel 1865:151-2; vergelijk ook Van der Tuuk 1971:L-LI). Anderen richtten zich op zowel de spreek- als de schrijftaal. De normatieve invloed van de Europese kritiek moest verder de taal sturen zodat die op een hoger peil kwam (vgl. de opvattingen van Von de Wall hieronder).

geeft hij de kern van zijn opvattingen omtrent de verhouding tussen beide registers weer, waarin ook een relatie tussen 'primitief' en 'puur' gesuggereerd wordt. Hij maakt melding van een zeer goed geschreven Bataks geschrift dat hij wil laten publiceren en trekt daarbij de conclusie

'dat de Bataks de zothed nog niet hebben van de meeste natïën, anders te schrijven dan te spreken. Vandaar dan ook dat zij bij het terneer schrijven van hun gedachten niet die onzin verkopen waarop men bij ons [...] vergast worden bij briefjes van mensen die geen opvoeding gehad hebben. Iedere Batak die zijn schrift kent, schrijft zijn gedachten duidelijk neer, want hij schrijft de bij hem in omloop zijnde taal. Daarbij is zijn schrift een meesterstuk van stelselmatigheid, dat de klanken van zijn taal geheel weergeeft ...' (Van der Tuuk 1962:63-4.)

Van der Tuuk meende dus dat hij een beschrijving gaf van het Bataks zoals dat werd gesproken, in de veronderstelling dat de Batak geen onnatuurlijke taal gebruikten wanneer zij schreven. Ze waren niet aangetast door een (latere) ontwikkeling van schrijftaalconventies, hun taal was dus nog 'puur', ook in geschreven vorm.

Matthes was duidelijk een andere mening toegedaan: op zijn reizen in Zuidwest Celebes was hij altijd op zoek naar handschriften waaruit hij het zuivere Buginees kon leren. Het maakte daarbij niet veel uit of de geschriften waren gesteld in een taal die onbegrijpelijk was voor het volk: 'Al deze stukken bevatten wel veel woorden, die niet dagelijks onder het volk voorkomen, zijn echter in zuivere Bonische hoftaal geschreven, en daarom naar mijn inzien, van dubbel groot gewigt voor het hoofddoel mijner missie' (Van den Brink 1943:175).⁶

Dialectverschillen waren er volgens hem niet of nauwelijks, en als ze er al waren dan hadden ze alleen betrekking op de spreektaal en waren ze dus niet van belang voor een grammatica van het zuivere Buginees (zie *Inleiding op de Boegineesche Spraakkunst*, in Van den Brink 1943:296). In de inleiding van zijn zeventien jaar eerder uitgegeven Makkasaarse grammatica (1858) meldde Matthes dat hij, behalve uit de door hem verzamelde handschriften, ook 'een menigte van voorbeelden, uit de taal van het dagelijksch leven ontleend' (Van den Brink 1943:285) had als materiaal waaruit hij de regels van de taal had gedistilleerd. In een verslag van een reis in 1852 liet hij blijken dat die grammatica en zijn Makassaars woordenboek vooral bedoeld zouden zijn om het geschreven Makassaars te begrijpen (Van den Brink 1943:176). Matthes richtte zich vrijwel uitsluitend op geschreven bronnen, aangezien de spreektaal, zeker het Makassaars in de hoofdplaats, vele vreemde woorden had opgenomen en de taal verder in de loop der tijd weinig verandering had ondergaan:

⁶ De biografie van Matthes door Van den Brink bevat voor het grootste gedeelte bijlagen met ongepubliceerd of moeilijk toegankelijk materiaal van Matthes. Als bijlage no. 7, 9, 10 en 15 zijn reisverslagen opgenomen.

'indien men enkele verouderde woorden uitzondert, komt het onderscheid tusschen hedendaagsch Makassaarsch en dat, hetwelk men in de weinige overblijfselen van oude Makassaarsche literatuur aantreft, enkel hierop neder, dat de taal nog niet zoozeer met vreemde woorden vermengd is ...' (*Inleiding op de Makassaarsche Spraakkunst*, Van den Brink 1943:288-9).

Voor al zijn werk op lexicografisch gebied bracht hij echter ook 'dagen lang op allerlei smeelige Makassaarsche en Boegineesche prauwen' door, 'ten einde de constructie en de Inlandsche benamingen van al de deelen te leeren kennen'. Tevens bezocht hij een scheepswerf, waar hij merkte dat de in zijn Makassaarse woordenboek gegeven uitleg van sommige woorden niet juist was. De verbeteringen op die uitleg vermeldde hij in een noot in zijn reisverslag (Van den Brink 1943:274-6).

Voor het Maleis vinden we bij Klinkert, die als 'afgevaardigde ter bijbelvertaling' naar Riau was uitgezonden om zich te bekwamen in het 'zuivere' Maleis, een even duidelijke stellingname: voor zijn bijbelvertaling (in overeenstemming met de advertentie van het NBG; zie Swellengrebel 1974:181) en voor de te ontwikkelen standaard voor schoolboekjes bestudeerde hij vrijwel uitsluitend de geschreven literatuur. Als voorbeeld van het zuiverste Maleis nam hij de geschriften van Abdullah, een standpunt dat met name door Van der Tuuk aan het eind van de negentiende eeuw aangevochten werd (Van der Putten, in voorbereiding). Voor zijn werk op lexicografisch gebied leerde hij ook uit de gesprekjes met de inheemse bevolking en kreeg hij woorden aangereikt van zijn schrijvers (Swellengrebel 1974:187-8).

Von de Wall ging voor de uitvoering van zijn taak, het samenstellen van een Maleise spraakkunst, een Maleis-Nederlands en een Nederlands-Maleis woordenboek, uit van de 'zuiver maleische taal, dat is, volgens vrij algemeen gevoelen, het maleisch, zooals het tegenwoordig in Malakka, Djoo-hor, Singapoera, Riouw en Lingga gesproken en geschreven wordt'.⁷ Dit zuivere Maleis gaf hij de naam 'Malaka'sche dialect', waarbij hij de nadruk legde op het gesproken taalgebruik, aangezien de meeste geschriften wemelden van de fouten tegen de regels der spraakkunst; 'daarom zal het verblijf in een Maleisch land te midden eener Maleisch sprekende bevolking, veel spoediger goede vruchten dragen, om iemand in staat te stellen tot het schrijven van eene goede grammatica dier taal, dan alleen de studie der handschriften'. Daarbij kwam dat de Maleiers volgens hem nu eenmaal beter konden spreken dan schrijven en dat derhalve de voorbeelden in zijn

⁷ De citaten en informatie met betrekking tot de taalkundige opvattingen van Von de Wall zijn gehaald uit een brief van Von de Wall aan de Kommissaris van de Wester afdeeling van Borneo van 15 september 1854 (Vb. van 9 september 1855, no. 1/694) en uit een reactie van Von de Wall op een nota van Pijnappel over de uitgangspunten van de woordenboeken in een brief aan de Gouverneur-Generaal van 24 mei 1857 (Vb. van 21 oktober 1857, no. 4/1224).

woordenboeken en grammatica beter uit de 'levende taal' genomen konden worden. Bij de uitgave van manuscripten moest voorts eerst 'de beschavende hand eener Europesche kritiek gelegd worden, alvorens zij als classiek in druk kunnen verschijnen'. De taal moest zuiver gehouden worden en het dialect van het Maleis dat het meest tot bloei en ontwikkeling was gekomen en waarin de beste Maleise werken geschreven waren, was het hierboven reeds genoemde 'Malaka'sche dialect'. Hij erkende dat er andere zuivere Maleise dialecten bestonden, zoals het Maleis van Batavia, Palembang, Aceh en dergelijke, maar de omstandigheden waren daar minder gunstig geweest voor een volwaardige ontwikkeling van de taal. Het was daarbij boven alle twijfel verheven dat 'bedorven' Maleis – de taal gebruikt door vreemdelingen 'die te lui of te verwaand zijn, om zich de regelen van het zuiver Maleisch eigen te maken' – geweerd diende te worden uit de woordenboeken en de grammatica.⁸ Woorden uit de verschillende dialecten konden eventueel in een ander deel van het woordenboek opgenomen worden.

Over het algemeen was men dus op zoek naar de betrokken taal in zijn zuiverste vorm. De plaatsen waar die zuiverste vorm van de taal geproduceerd werd, projecteerde men in een beperkt aantal cultuurcentra die vaak in het verleden politieke machtscentra waren geweest. Een dergelijk cultuurcentrum bestond rond een inheemse vorst met zijn verwanten en andere leden van de hofhouding, die via verdragen onder Nederlandse controle stond en wiens autonome politieke macht sterk gereduceerd was. De algemene tendens in die centra lijkt te zijn geweest om de oude cultuur en tradities weer te herstellen en te verstevigen, en als dat al niet op instigatie van de Nederlanders gebeurde, dan werd dat zeker door hen gestimuleerd. Die tradities werden bewaard in de 'klassieke' geschriften die waren opgesteld in een oudere, dus 'puurdere', taalvorm, ofschoon men wel bedacht moest zijn op 'corrupte' vernieuwingen in die geschriften. Een door de Nederlanders gecontroleerde en gestuurde herleving van de oude tradities aan het hof had natuurlijk ook politieke gevolgen. Het maakte het in ieder geval gemakkelijker om hervormingen buiten de paleisdeuren te houden, direct de kop in te drukken, of onder controle te laten voortkabbelen.

Een situatie waarin taalambtenaren zich op de oude literatuur toeleghden en daardoor een herleving van de inheemse interesse in de oude tradities teweegbrachten en daarmee de literaire produktie stimuleerden, bestond aan het hof van Surakarta, waar eerst Winter en later vooral Cohen Stuart een oudere vorm van het Javaans dan in die tijd gesproken werd bestudeerden. Reeds in de instructie van Gericke werd vermeld dat hij zijn speciale aandacht zou moeten richten op de oude, gewijde taal, het Kawi, waarvoor hij contacten zou moeten leggen met de vorst van Sumenep op

⁸ Een vergelijkbare driedeling voor het Maleis is te vinden in Van der Tuuks kritiek op de Maleise bijbelvertaling van Leijdecker (Van der Tuuk 1856:172-3).

Madura (Swellengrebel 1974:32). Deze vorst en andere kundige Javanen waren ook van mening dat het Javaans van Surakarta het meest zuiver was; zelfs de uitspraak daar was hetzelfde als die in het Tenggergebergte in Oost Java, de streek waar de oude zeden en gewoonten misschien wel het beste bewaard waren gebleven:

'In het voorleden jaar het Tengersche gebergte bezoekende, ontdekte ik bij deszelfs bewoners, welk als het overblijfsel der oorspronkelijke bevolking van Java beschouwd worden en bij wie zich de taal, zeden en godsdienst het meest onvermengd bewaard hebben, dezelfde zuivere uitspraak der taal, zoo als zij te Soerakarta gesproken wordt.' (Gericke aan GG, 18 februari 1836.)

Via de bestudering van het Javaans in zijn meest zuivere vorm kon men een standaardvorm ontwikkelen die algemeen verstaanbaar zou zijn op heel Java en die verheven genoeg was voor de Javaanse bijbelvertaling (Swellengrebel 1974:32). Die standaard was dan natuurlijk tegelijkertijd de vorm waarmee men het 'patois van het Noorderstrand van Java' en de andere dialecten kon vergelijken, beoordelen en waarschijnlijk ook corrigeren.

In Gericke's instructie werd tevens vermeld dat hij de omgang moest zoeken van 'schrandere Javanen van hoge stand'. Het is bekend dat Gericke een aantal adellijke personen als leermeester en informant had en dat hij regelmatig de kraton bezocht voor gesprekken met de Susuhunan. Daarnaast nam hij ook de kinderen van Raden Panji Puspawilaga in huis en beschouwde hen als zijn eigen kinderen (Swellengrebel 1974:67-8). Hiermee trachtte hij de formele verhoudingen die aan het hof van de Susuhunan bestonden te omzeilen. Een bezwaar om in adellijke kringen onderzoek te doen was dat men daar zeer formele omgangsvormen betrachtte en dat het voor een Europese onderzoeker moeilijk was om op vertrouwelijke voet met zijn informanten te komen. Intensief contact tussen adellijke lieden en Europese onderzoekers zal voor beide partijen ook politieke consequenties hebben gehad: zowel onderzoekers als informanten zullen gewantrouwd en gebruikt zijn door het inheemse hof en de koloniale regering. In een aantal gevallen zal de relatie tussen het Nederlandse en het inheemse bestuur versterkt zijn, maar het Nederlandse bestuur zal zeer op zijn hoede geweest zijn om de gevestigde verhoudingen niet te laten verstoren door een te intieme omgang van onderzoekers met leden van de inheemse hoven en een te grote belangenverstrengeling.

Een goed voorbeeld van een taalambtenaar die met adellijke informanten werkte en daarmee, al dan niet bedoeld, als mediator tussen koloniaal bestuur en het hof fungeerde, is C.F. Winter Sr. Onder de adellijke personen die hij tot zijn informanten kon rekenen bevond zich Rangga Warsita, die wordt beschouwd als de laatste grote hofdichter van het Surakartase hof. Deze informant heeft hem onder andere geholpen met de samen-

stelling van zijn Kawi-Javaanse woordenboek en van zijn *Javaansche Zamenspraken*. Winter lijkt duidelijk een tussenpersoon te zijn geweest die door beide partijen gebruikt werd, hetgeen onder andere tot uiting komt in het zuiveren van Rangga Warsita's reputatie nadat hij ten onrechte van een persdelict beschuldigd was en in het overbrengen van het verzoek van de regering aan Rangga Warsita of hij bereid zou zijn om naar Nederland te gaan om daar Roorda als informant te dienen. Rangga Warsita's weigering van deze uitnodiging maakte dat de regering hem nog meer ging wantrouwen (Kenji Tsuchiya 1990:104). Vanwege deze argwaan van regeringswege ten opzichte van Rangga Warsita's loyaliteit kwam het goed uit dat Winter zulke goede contacten met de Javaan onderhield en dus tegelijkertijd zijn doen en laten goed in het oog kon houden.

In de loop van de negentiende eeuw lijkt de financiële positie van de hofdichter als gevolg van allerlei omstandigheden te zijn verzwakt (zie Day 1981:185; Kenji Tsuchiya 1990:104-6). Het algemene patroon waarbij het hof de literaire produktie financierde veranderde en de rol van de Europese onderzoeker als sponsor van literaire activiteit werd belangrijker. De belangstelling en steun van de onderzoekers vormden een stimulans voor informanten om te gaan schrijven, en voor het eerst vonden dergelijke manuscripten ook hun weg naar de drukker. De door de informanten gekopieerde of zelf geschreven werken werden van het midden van de negentiende eeuw uitgegeven om als materiaal voor wetenschappelijke studie te dienen of om in het onderwijs te worden gebruikt. In de zestiger jaren liet Cohen Stuart, die toen als conservator van de handschriften-collectie van het Bataviaasch Genootschap was benoemd, voornamelijk voor het kopiëren van handschriften schrijvers uit Surakarta naar Batavia overkomen. Hij had daarvoor in Batavia ten minste twaalf schrijvers in dienst, die hij ook stimuleerde om zelf werk te schrijven (Behrend 1993:423-6), waarna vervolgens met behulp daarvan andere Javanen tot een hoger beschavingspeil gebracht konden worden. Dit kon immers niet worden bewerkstelligd door Nederlanders boeken die voor het inlands onderwijs geschikt waren te laten schrijven, maar door

'de tusschenkomst [...] van de meest verlichte inlanders zelven. In dien geest ben ik dan ook van mijne zijde reeds naar vermogen werkzaam geweest, door eenige Javanen aan te moedigen tot het opstellen van geschikte leesboeken voor hunne landgenooten, en de uitgaven daarvan te bevorderen ...' (Notulen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1869, VIII, Bijlagen Notulen 5 januari 1869, Cohen Stuart aan de Directie, 7 juli 1868:XII-XIII).

Informanten

Welke basis de onderzoeker ook voor zijn taalstudie had gekozen – hetzij geschreven bronnen hetzij mondeling taalgebruik opgetekend uit de mond van inheemse sprekers – hij had informanten nodig om zijn materiaal te

verzamelen en de gegevens te controleren. Van der Tuuk en Matthes werden daarbij geconfronteerd met het probleem dat voor de talen die zij onderzochten nog geen of nauwelijks enige studies beschikbaar waren en dat zijzelf de allereerste beginselen van de taal in de regio zelf moesten leren. Matthes zocht direct na aankomst contact met een Makassar die hem via het lezen van teksten hielp bij de eerste stappen in het Makassaars. Zeer snel echter merkte hij dat deze inheemse informant geen afdoende verklaringen kon geven op zijn vragen omtrent de eigenaardigheden van het schrift. Daarom verzocht hij twee telgen uit Indo-Europese families om hem te helpen bij het leren van de taal. In een brief die hij negen dagen na zijn aankomst in Makassar aan het hoofdbestuur van het NBG schreef verzocht hij zelfs om hen in dienst van het NBG te nemen. Het Genootschap wees dit verzoek echter vooralsnog af, onder andere met te vragen of het niet beter (en goedkoper) was om inheemse informanten in de arm te nemen, ook al 'daar toch de genoemde heeren practisch en niet theoretisch de taal kennen, ten minste niet wetenschappelijk gevormd zijn' (Van den Brink 1943:35). Voor zijn tweede reis door Zuidwest Celebes riep hij de assistentie in van een Europeaan die reeds geruime tijd in de binnenlanden had rondgezworven en goed Buginees kende (Van den Brink 1943:178).

Als hoofdinformant voor zijn studie van het Buginees nam Matthes een van de rijksgroten van het niet ver van Makassar gelegen rijkje Tanété in de arm. Hij had haar op een van zijn reizen in 1852 ontmoet en als voorname reden voor de aanstelling van deze Arung Pancana Toa noemde hij dat zij 'niet alleen de hoftaal van Bone terdege verstaat, maar zelfs in de oude, thans geheel in onbruik geraakte *La-Galigo*-taal niet onbedreven schijnt te zijn' (Van den Brink 1943:172). De contacten tussen de bijbelvertaler en zijn informante werden intensiever toen zij in 1857 door het Gouvernement dringend verzocht werd haar verblijf te Makassar te houden, nadat zij bezwaren had gemaakt tegen de opvolging van de overleden vorst van Tanété door haar dochter (Koolhof 1995:8). Zij ontving tijdens haar verblijf in Makassar een toelage van f 20 en twee *pikul* rijst per maand van het Gouvernement, maar dat was niet voldoende om van te leven en zij verkeerde voortdurend in geldnood. De beloning die ze van Matthes kreeg voor haar inlichtingen en het kopiëren van handschriften vormde daarom een welkome aanvulling op die toelage (zie Matthes aan NBG, 7 mei 1861, geciteerd in Koolhof 1995:11-2).

Van Van der Tuuk wordt verteld dat hij voor de studie van het Bataks een leermeester in huis nam, met wie hij at en wandeltochten ondernam, om al keuvelend zo snel mogelijk achter de finesses van de taal te komen (Van der Tuuk 1962:45-6). Ook zelf schreef Van der Tuuk dat hij op een gegeven moment twee informanten voor het Mandailings bij zich in huis had genomen en dat zijn kennis van die taal daardoor sterk was toegenomen (Van der Tuuk 1962:69). Voor een van de andere talen die hij zeer grondig bestudeerde, het Balinees, meldde hij dat hij die door middel

van gesprekken met de inheemse bevolking leerde, terwijl hij tegelijkertijd Oud-Javaanse handschriften bestudeerde, die in zijn ogen onmisbaar waren voor een grondige studie van het Balinees. De meer geleerde informanten, de Brahmanen, gebruikte hij alleen voor het zoeken naar de zeer moeilijk verkrijgbare handschriften, aangezien ze voor de verklaring van het Oud-Javaans waren 'als een Jood met een stuk Hebreeuws. Hun verklaringen raken soms kant noch wal' (Van der Tuuk 1962:136). In dit laatste principe – het afwijzen van 'ontwikkelde' informanten – verschilt Van der Tuuk van de meeste andere onderzoekers in de negentiende eeuw. Het denkbeeld dat het bestuderen van oude geschriften in 'een oude onbekende taal' onmisbaar zou zijn voor de studie van het Balinees, ligt echter op een lijn met de ideeën van de historische en vergelijkende taalwetenschap zoals die ook door de andere onderzoekers lijken te zijn gevolgd.

Het zoeken naar en werken met inheemse informanten was voor de onderzoekers een probleem waarbij ze op verschillende moeilijkheden stuitten. Zo was het gevaar erg groot dat de verhouding tussen een vertegenwoordiger van de koloniale macht en een vertegenwoordiger van het gekoloniseerde volk de gegevens van de informant sterk zou beïnvloeden. De informanten zouden erg de neiging hebben om te beamen wat de onderzoeker aan hen vroeg. Van der Tuuk wijst hier onder andere op in een aanval op Klinkert, die in de drie jaar dat hij in Riau verbleef een supplement op Pijnappels Maleis-Nederlands woordenboek had geschreven:

'K. zegt, dat hij drie jaar te Rijau vertoefde en aldaar zijn supplement opstelde, maar moest begrijpen, dat zulk een tijdruimte niets beteekent, daar de inlander zeer achterhoudend is, vooral jegens iemand, die hem aan een andere zaligheid komt helpen, gezwegen van de geleerde inlanders, die op iedere vraag gewoon zijn een antwoord te geven' (Van der Tuuk 1894:49).

Von de Wall was zich blijkbaar zeer wel bewust van de moeilijkheden met betrekking tot het werken met informanten. Uit zijn dankbetuiging aan het adres van zijn hoofdinformanten blijkt in ieder geval dat hij kritisch was ten opzichte van de gegevens die zij aan hem verstrekten: '... de eerste inlichtingen, die ik van daar ontving, gebrekkig, onvolledig, ja soms geheel verkeerd waren; en van daar weder, dat ik mij genoodzaakt zag, den geheelen Maleischen woordenschat [...] tot vijf malen toe de revue te laten passeeren ...' (Von de Wall 1872:XXIV).

Een ander voorbeeld van een kritische houding van de taalambtenaar ten opzichte van zijn informant vinden we in de Nederlandse opvattingen over Rangga Warsita, die zowel Winter en Wilkens als Cohen Stuart van informatie voorzag, met name op het gebied van het Oud-Javaans en dichtelijk Javaans. Nadat de eerstgenoemden met de Sankritist Van den

Ham in overleg waren getreden over de betekenisvergelijking van een aantal Oud-Javaanse woorden met die in het Sanskrit, was gebleken dat de uitleg van hun informant niet 'klopte' en dat de door hem verschaftte betekenissen 'zeer dikwijls in tegenspraak [waren] met de uitleggingen van den Sultan van Sumanap, die althans niet minder geleerd is dan de Radhen Ronggo Warsito' (Winter en Wilkens 1844:7-8). Bij een twijfelachtige uitleg van Kawi-woorden plaatsten zij de letters *RW* in de gepubliceerde versie van hun proeve als aanduiding van een bron voor wiens uitleg zij geen verantwoordelijkheid wilden nemen. Voor informatie over woorden uit de dichterlijke taal vertrouwden zij daarentegen wel volledig op Rangga Warsita (Winter en Wilkens 1844:9-10). Zestien jaar later zou ook Cohen Stuart zijn kritiek op Rangga Warsita's kennis van het Oud-Javaans ventileren. Na Winter Sr. om diens kennis en hulpvaardigheid geprezen te hebben, maakte hij in zijn inleiding op de uitgave van de *Brata-Joeda* de opmerking dat Winter ook niet feilloos of alwetend was.

'Dikwijls moest hij zich bepalen tot mededeeling der verklaringen door inlanders – inzonderheid van Ronggo Warsito, zijn' leermeester in 't Kawi –, voor wier juistheid hij zelf niet kon instaan, en die dan ook maar al te dikwijls aan de verdenking onderhevig zijn, van naar de behoefte van den plaatselijken samenhang verzonnen of verwrongen te zijn' (Cohen Stuart 1860:37).

Over de resultaten van de bestudering van de inheemse talen was Van der Tuuk uitgesproken pessimistisch. De onderzoekers zouden zich als exponent van de koloniale macht nooit kunnen inleven in de gedachten-gang van de inlander. Zij zouden moeten leven als inlander, maar de onderzoekers waren daar of niet toe bereid, of niet toe in staat vanwege hun positie.⁹ Deze geleerde heeft waarschijnlijk zijn eigen adviezen in praktijk gebracht in de plaatsen waar hij onderzoek deed. Dit had echter tot gevolg dat hij alleen daarom al als zeer zonderling werd beschouwd (zie Van der Tuuk 1962:82-3), en in het geval van Noord Sumatra zelfs gewantrouwd werd door het plaatselijke koloniale bestuur en aanvankelijk ook door de lokale bevolking. Dit laatste geldt ook voor Klinkert, die, in een overwegend Islamitische gemeenschap wonend, door de bevolking als

⁹ Van der Tuuk geeft op veel plaatsen in zijn correspondentie aan hoe een Europese onderzoeker te werk zou moeten gaan, en heeft een handleiding in 18 punten gegeven voor hoe een zendeling te werk zou moeten gaan (Van der Tuuk 1962:81-84). Een aardig voorbeeld van Van der Tuuks opvattingen in dit verband vinden we in een brief aan het Bijbelgenootschap van 15 September 1872: 'ik houd het ervoor, dat alles wat door Europeanen in een der Inlandse talen wordt opgesteld, zeer gebrekkig moet wezen, want de beoefenaars hebben zichzelf tot grootste vijand. Iemand die zich een taal wil eigen maken, moet met het volk meedenken, en dat kan hij niet, daar zijn positie hem verbiedt Inlander te worden. Hij moest met een Inlandse vrouw trouwen zonder deze eerst te bekeren en met de Inlanders hokken. Maar wie durft dit? De Europese trots zou hem uitwerpen als vuilik.' (Van der Tuuk 1962:139.)

een 'spion van de hooge regering en een ondermijner van hunne godsdienst' gezien werd en door het Europese deel van de bevolking als zonderling beschouwd en ook genegeerd werd (Klinkert aan het NBG, 1 Oktober 1866). Afgezien van de machtsverhoudingen tussen koloniaal en inheems bestuur, vormde natuurlijk het verschil in godsdienst vooral voor de bijbelvertalers een hinderpaal bij het opbouwen van een vertrouwensrelatie met leden van de plaatselijke bevolking.

Von de Wall en zijn informanten in Riau

Hermann von de Wall, geboren op 30 maart 1807 in het Duitse Giessen, kwam op 22-jarige leeftijd als sergeant van de cavalerie in Indië aan. Na vijf jaar dienst op Java, werd hij overgeplaatst naar Borneo, waar hij na verloop van een aantal jaar overging in civiele dienst. In de circa twintig jaar dat hij op Borneo dienst deed, maakte hij zich vooral verdienstelijk in de onderhandelingen met de plaatselijke vorsten, waarvoor hij een aantal zeer moeilijke reizen door de binnenlanden ondernam. Zijn verdiensten in het neerslaan van de Chinese opstanden in West Borneo in 1854 leverden hem zelfs een voordracht voor een koninklijke onderscheiding op, die hem echter tot op het laatst geweigerd is. In het jaar dat die Chinese opstanden plaatsvonden, liep ook een onderzoek naar zijn geschiktheid om een gezagvoerende positie te bekleden. In datzelfde onderzoek zou hij gepolst worden of hij bereid en geschikt zou zijn om een volledig Maleis-Nederlands woordenboek samen te stellen.

Reeds in 1820 was er door de regering een commissie ingesteld voor zo'n 'volledig' woordenboek. De noodzaak van een dergelijk woordenboek werd nijpender nadat verschillende eerdere pogingen mislukt waren. Toen in 1852 het concept-woordenboek van Roorda van Eysinga definitief voor uitgave afgewezen werd, kreeg de Gouverneur-Generaal de opdracht uit te zien naar een persoon in Indië die het meest voor de taak geschikt geacht werd. Hij werd op Von de Wall gewezen, wiens bestuurlijke kwaliteiten na berichten van drankproblemen in twijfel waren getrokken. De Kommissaris voor de Westerafdeling van Borneo, Prins, rapporteerde als conclusie van zijn onderzoek dat Von de Wall inderdaad niet geschikt zou zijn voor een gezagvoerende positie in het bestuur, maar dat hij wel de aangewezen persoon was voor de bestudering van het Maleis. De samenstelling van een Maleis woordenboek was zelfs een door Von de Wall lang gekoesterde wens. Hij had daarbij al een lijst gemaakt van Maleise woorden die in geen van de bestaande woordenboeken voorkwamen. Als redenen voor Von de Walls geschiktheid voerde Prins het volgende aan:

'De Heer von Dewal heeft eene klassieke opvoeding genoten: behalve de oude talen (latijn en grieksch), welke hij grondig leerde en onderhield, kent hij de meest gebruikelijke nieuwere talen en hoe hij die kent, toont de voor een geboren Duitscher bijna onbegrijpelijke, en door weinig

geboren Nederlanders overtroffen zuiverheid van taal en stijl, waarmede hij het Nederduitsch schrijft; het Arabisch is hem niet vreemd, en van het Maleisch maakte hij sedert vele jaren een gezette studie, zoodat het naar mijne overtuiging, niet gewaagd is te zeggen, dat hij door geen enkel ambtenaar in Nederlandsch Indië in kennis van die taal wordt overtroffen. [...] Zijn jaren lange dagelijksche omgang met Maleijers, zijn leven onder hen, heeft hem meer dan iemand anders in de gelegenheid gesteld, om de door hen in den gemeenzamen maatschappelijken en huiselijken omgang onderling gebruikte woorden en spreekwijzen te leeren kennen.' (Rapport van 20 september 1854, Vb. van 9 september 1855, no. 1/694.)

Zijn vertrouwelijke omgang met de inheemse bevolking blijkt ook uit het bericht dat hij zijn zoon aan een Koranschool liet leren, 'als eenige blanke onder de zonen des lands' (N.N. 1909:353). Deze zoon zou zich later in polemieken met Klinkert en Van der Tuuk een aantal malen beroepen op het feit dat zijn beheersing van het Maleis die van een moedertaalspreker benaderde, aangezien hij twaalf jaar onafgebroken in Maleise landen had vertoeft (A.F. von de Wall 1881:764). Zelf schreef Von de Wall Sr. in 1857 over zijn kennis van het Maleis:

'Ik heb gedurende ruim elf jaren, te Soekadana geleefd, te midden eener bevolking en in dagelijksche aanraking met vorsten, die, van Sijak en Lingga afkomstig en in 1828 te Soekadana gezeteld, er thans nog eene eer in stellen, het zuivere Maleisch van Malaka, Djohor, Singapoera, Rijau en Lingga te spreken en voor vermenging met vreemde woorden te bewaren. Daar heb ik de Maleische grammatica door en door geleerd, daar heb ik de taal leeren spreken en schrijven [...] Het lezen van goede Maleische schriften is daarbij niet door mij verzuimd.' (Brief van Von de Wall aan de GG, 24 mei 1857, Vb. van 21 oktober 1857, no. 4/1224.)

Mede op grond van het rapport van Prins werd hij in november 1855 inderdaad officieel benoemd tot ambtenaar met de rang van assistent-resident en met de opdracht een Maleisch-Nederduitsch en een Nederduitsch-Maleisch woordenboek samen te stellen, benevens een Maleische Spraakkunst (GB van 2 november 1855, no. 7). Bij latere besluiten werden hem allerlei faciliteiten toegezegd en kreeg hij de beschikking over geld om twee geletterde informanten in dienst te nemen en om handschriften aan te kopen en te laten kopiëren. Op eigen verzoek kreeg hij Riau als standplaats toegewezen, dat volgens hem in die tijd 'het Centrum der Maleische geleerdheid' was, waar hij zijn vragen en vondsten desnoods aan 'een geheel letterkundig Collegium' kon voorleggen (Brief van 24 mei 1857).

Bij zijn komst in Riau werd Von de Wall direkt betrokken bij de politieke verwickelingen rond de ontzetting van de sultan uit zijn functie, de daarop volgende installatie van de nieuwe sultan en de onderhandelingen voor een nieuw contract (*Surat-surat* 1970:160-1). Samen met de speciale gezant uit Batavia en latere resident van Riau, Netscher, reisde hij

in oktober 1857 naar Singapore om het manifest, waarmee de sultan officieel uit zijn positie werd gezet, aan de sultan te overhandigen (Netscher 1870:305). Ook kreeg hij bij terugkomst in Riau, samen met Netscher, de rijkssieraden in bewaring om ze over te dragen aan de nieuwe sultan en de nieuwe onderkoning¹⁰, die de volgende dag zouden worden geïnstalleerd (Netscher 1870:306-7).

De residentie was een probleemgeval voor de koloniale regering: in de eerste helft van de negentiende eeuw was het vooral zeeroverij die het bestuur in verlegenheid bracht, zeker tegenover de nabijgelegen Britse kolonie. Later verschoof het probleem naar het vinden van een evenwicht tussen de macht van de sultan en die van de onderkoning. Eind veertiger en begin vijftiger jaren waren er bovendien problemen met de daar aangestelde residenten: Van den Bergh (1848-49) werd achteraf bestraft voor het leveren van wapens in de Padrie-oorlog, Baumgardt (1849-51) werd van zijn taak ontheven omdat hij te nadrukkelijk voor de wispelturige sultan partij had getrokken, en tegen Nieuwenhuijzen (1854-57) werden door de onderkoning protesten ingediend. Ook de verschillende onderkoningen leverden veel problemen voor de residenten op: ze werden als fanatiek islamitisch beschouwd en ze lieten zich door leden van hun familie en door andere vertrouwelingen leiden. Twee namen die een aantal malen genoemd werden als die van raadgevers die de verschillende onderkoningen allerlei snode plannen in het oor fluisterden, waren Raja Ali Haji en Haji Ibrahim. Over de eerstgenoemde werd echter niet onverdeeld negatief geoordeeld: hij werd ook gezien als een letterkundige die nagevoel als enige in de Maleise wereld iets aan de letterkunde deed, en dat was zeer prijzenswaardig.¹¹ Een aantal Nederlanders had reeds belangstelling getoond voor de literaire produkten van deze Maleise schrijver, waarvan er drie gepubliceerd waren in Nederlandse tijdschriften.¹²

¹⁰ Het inheemse bestuur van Riau was verdeeld tussen een Maleise sultan, die resideerde op het eiland Lingga, en een onderkoning van Buginese afkomst, die met familie en hof verblijf hield op Penyengat, een eilandje in de baai van de residentiele hoofdplaats, Tanjung Pinang. In de loop van de negentiende eeuw verschoof het zwaartepunt van het inheemse bestuur steeds verder naar het hof van de onderkoning (zie o.a. Van der Putten en Al azhar, in voorbereiding).

¹¹ Vergelijk hierbij de voetnoot die door de redactie van het Indisch Jaarboek *Warnasari* onder de uitgave van een *syair* van Raja Ali Haji werd geplaatst: men had het gedicht alleen opgenomen 'tot bewijs dat – hoe gebrekkig ook deze poging zij – alle lust voor letterkunde nog niet bij den inlander te loor ging. Mogt hij de behoefte daaraan weldra ontwaren! Het zoude een groot bewijs van vooruitgaande beschaving zijn.' (Raja Ali Haji 1853:113-4. De *syair* is ook opgenomen als appendix II in de uitgave van zijn brieven, zie Van der Putten en Al azhar, in voorbereiding.) Vergelijk ook de waarderende opmerking over de uitgave van Raja Ali Haji's gedichten in Nederlandse tijdschriften in het verslag van Van den Bergs reis: 'Zoo zijn er onlangs eenige zijner lettervruchten gepubliceerd, die te meer opmerking verdienen, naarmate het tegenwoordig eene grootere zeldzaamheid inboorlingen aan te treffen, die taal- en letterkunde beoefenen' (N.N. 1855:148).

¹² Deze uitgaven waren: de *Syair Abdul Muluk*, met vertaling uitgegeven door

De Nederlandse opvattingen omtrent Haji Ibrahim waren in extremere termen geformuleerd: volgens resident Nieuwenhuijzen was hij voor iedere Nederlander die enige ervaring in de omgang met de inheemse bevolking had duidelijk een 'individue de bas étage' (Memorie 1857:fol. 14), die de onderkoning had aangezet tot het schrijven van protestbrieven tegen resident Baumgardt aan het hoofdbestuur in Batavia. In de ogen van A.N. van den Berg, een zoon van de ontslagen resident, echter, was hij 'een bijzonder beschaafd, kundig en ijverig man, die op zijne reizen naar Mekka en Java veel heeft geleerd en rijke ondervinding opgedaan' (N.N. 1855: 148; zie ook Netscher 1854b:158). Uitgerekend deze twee personen, die behoorden tot de vertrouwelingen van de Buginese onderkoning van Penyengat, werden na verloop van tijd de voornaamste informanten van Von de Wall.

Het contact tussen Raja Ali Haji en de onderzoeker kwam tot stand via de resident, die de inheemse schrijver vroeg of hij eventueel bereid zou zijn mee te werken aan de samenstelling van een woordenboek. Na zijn toezegging om naar vermogen zijn medewerking te verlenen, werd hij geïntroduceerd aan Von de Wall:

'... permulaan persahabatan kita dengan aturan wakilnya gubernemen tuan residen Nieuwenhuijsen, dengan katanya kepada kita, "Ini ada satu tuan orang yang baik² dititahkan gubernemen memungut bahasa² Melayu, maka haraplah saya boleh Raja Ali Haji tolong seboleh-bolehnya." Maka jawab saya, "Yang titah gubernemen serta perintah tuan residen itu seboleh-bolehnya saya kerjakan mana² yang terpikul atas saya, yakni yang tertahan atas hal tubuh badan saya." Kemudian baharulah saya dibawanya berjumpa tuan ...' (RAH aan vdW, 15 december 1866, Van der Putten en Al azhar, in voorbereiding).¹³

De ontmoeting met Haji Ibrahim zal waarschijnlijk wat minder formeel en moeilijk geweest zijn, aangezien hij blijkbaar iemand was die zelf omgang met Europeanen zocht. Desalniettemin leverde het vinden van geschikte informanten aanvankelijk moeilijkheden op voor Von de Wall, een euvel waar blijkens zijn berichten een andere Europeaan in het gebied ook onder gebukt ging:

'Ook terzake van het in dienst nemen van twee geletterde Maleijers heb ik teleurstelling moeten ondervinden. Mijne poging daartoe hier te *Lingga*, te *Riouw* en te *Singapoera* zijn tot dus ver vruchteloos geweest. De door zijne kennis en zijne beoefening der Maleische taal bekende

Roorda van Eysinga in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (1847), een ongetiteld gedicht in *Warnasarie* (1853) en de *Gurindam Dua Belas*, die door Netscher in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* (1854a) werd uitgebracht.

¹³ Een uitgebreide collectie brieven van Maleise schrijvers aan Von de Wall is bewaard gebleven in Jakarta en Leiden; de meeste zijn van Haji Ibrahim en Raja Ali Haji. Twee uitgaven van brieven uit die collecties zijn in voorbereiding.

Heer *Keasberry* te *Singapoera*, aan wien ik mij dienaangaande gewend heb, heeft mij doen laten weten, dat hij zelf reeds lang tevergeefs zoekende is naar eenen persoon, zoo als ik verlang.' (Von de Wall aan de Gouverneur-Generaal, 7 december 1857, Vb. van 8 maart 1858, no. 12.)¹⁴

Via eerdere brieven had hij daarom bij het Gouvernement een verzoek om geld ingediend voor een reis naar Borneo, waar hij een geschikte kandidaat op het oog had. Het Gouvernement bleek echter niet bereid daar geld voor beschikbaar te stellen. Von de Wall richtte zich daarop schriftelijk tot de beoogde kandidaat, maar deze, een lid van het hof van Matan, gaf geen antwoord. Toen Von de Wall bijna de moed had opgegeven, verscheen plotseling op 30 september 1858 de aangeschreven informant uit Borneo, Syarif Hasan, die blijkbaar toch op zijn verzoek was ingegaan (Von de Wall 1864:8). In samenwerking met hem begon Von de Wall het werk aan het woordenboek. In diezelfde tijd maakte Haji Ibrahim afschriften van Maleise werken voor hem (HI aan vdW, 6 augustus 1858). De contacten tussen Raja Ali Haji en Von de Wall bleven in deze begintijd echter beperkt tot het uitwisselen van geschriften. Het is mogelijk dat Syarif Hasan Von de Wall tijdens een studieverblijf in Malaka vergezelde, maar wat er verder van deze informant is geworden is vooralsnog onduidelijk.

Na de Maleise *Grammatica*, waarop hij van lieverlede was overgegaan toen het werk aan het woordenboek stagneerde (Von de Wall 1864:8), in manuscriptvorm naar Batavia te hebben opgestuurd (maart 1860), vertrok hij eind juli naar Malaka om daar gedurende bijna twee jaar zijn onderzoek voort te zetten. Over zijn tijd in Malaka is niet veel bekend, behalve dat hij daar handschriften zocht en liet kopiëren (Van der Putten en Al azhar, in voorbereiding). In februari 1862 keerde hij weer terug in Riau, waar hij zeer hartelijk werd ontvangen door Raja Ali Haji en Haji Ibrahim.

Na zijn terugkomst lijken de contacten met zijn beide informanten in Riau te zijn geïntensifieerd.¹⁵ Het zal echter moeilijk voor Von de Wall zijn geweest om zijn werk aan het woordenboek op een langere, continue basis in samenwerking met zijn informanten uit te voeren, aangezien hij een aantal malen Riau voor langere periodes voor Batavia verruilde. Zo reisde hij in juli 1862 al weer voor een periode van enkele maanden naar Batavia om de druk van zijn *Grammatica* te begeleiden en hield hij ook gedurende

¹⁴ Zeven jaar later zou ook Klinkert de bemiddeling van diezelfde Keasberry inroepen voor het vinden van een bekwame schrijver. De beloning voor een dergelijke schrijver uit Singapore zou echter te hoog zijn voor Klinkert, die korte tijd later de zoon van de Imam van Penyengat bereid vond om als schrijver bij hem in dienst te treden (Klinkert aan NBG, 2 augustus en 2 september 1864).

¹⁵ De informatie over Von de Wall in Riau is voornamelijk afkomstig uit brieven die aan hem zijn geadresseerd en daarom eenzijdig en fragmentarisch: er zijn geen antwoorden van hem en niet alle brieven aan hem zullen bewaard gebleven zijn. In het bijzonder de jaren 1863 tot en met 1867 zijn slecht in de verzamelingen vertegenwoordigd.

het gehele jaar 1867 en delen van 1868, 1870 en 1871 om allerlei redenen zijn verblijf in Batavia. Pas in 1862 kwamen de eerste bewijzen dat Raja Ali Haji hem daadwerkelijk met de samenstelling van het woordenboek hielp in de vorm van kritiek op het gebruik van het woord *gugus* door de predikant Keasberry en op een Maleis-Nederlands woordenboek, dat hij waarschijnlijk van Von de Wall gekregen had (RAH aan vdW, 29 mei 1862, Van der Putten en Al azhar, in voorbereiding). In zijn kritiek op het woordenboek gaf hij blijk van zijn kennis van de Arabische grammatica, die hij al eerder op de Maleise taal had toegepast in een grammaticale verhandeling getiteld *Bustanul Katibin*, een werk waarmee hij de speciale belangstelling van Nederlanders die zich met de Maleise taalstudie bezighielden had gewekt (en ook in de toekomst zou wekken, zie Von de Wall 1870 en Van Ronkel 1901). Het maakte hem tot de ideale informant: een inheemse schrijver uit een oud en gerespecteerd geslacht, opgegroeid aan het hof, waar de tradities van het legendarische hof van Malaka uit de vijftiende eeuw werden voortgezet, en een intellectueel die zich ook nog taalkundig bezighield met de Maleise taal! Het lijkt echter tot eind 1867 te hebben geduurd voordat de relatie onderzoeker-informant tussen Von de Wall en Raja Ali Haji werd geformaliseerd. Vanaf die tijd beloonde de taalambtenaar hem met dertig Spaanse dollars per maand voor zijn werk aan het woordenboek, terwijl hij hem in de jaren daaraan voorafgaand slechts cadeaus had gegeven. In de loop van de zestiger jaren lijkt de financiële situatie van de informant zich echter te hebben verslechterd: hij beklagde zich over een verlaging van de maandelijkse compensatie voor de familie van de onderkoning, terwijl de inkomsten uit zijn aandeel in de tinonderneming op Karimun ook verminderden (Van der Putten en Al azhar, in voorbereiding).

Haji Ibrahim lijkt zich in het midden van de zestiger jaren druk bezig te hebben gehouden met het opstellen van gesprekken. In 1864 had Von de Wall een brief ontvangen van het bestuur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde met het verzoek om enige Maleise gesprekken te leveren, 'vermits de beoefening van de Maleische taal hier te lande nog steeds gebrekkig is, vooral door de weinige kennis van de eigenlijke spreektaal' (Notulen van de 78ste vergadering, *BKI* 1864:483-4).¹⁶ Twee jaar later berichtte Von de Wall het bestuur dat de samenspraken

¹⁶ Een dergelijke suggestie was al eerder door Roorda gedaan in een brief aan de Minister van Koloniën van 20 december 1856 (Vb. van 31 december 1856, no. 4/1166), waarin hij de minister verzocht de samenstelling van 'een menigte zamen-spraken en gesprekken over allerlei onderwerpen' aan Von de Wall op te dragen. 'Aan zulke zamen-spraken voor het onderwijs en het leeren van eene levende taal van het grootste belang, ontbreekt het nog geheel en al'. De minister wees het verzoek toen echter van de hand om Von de Wall zich volledig op de samenstelling van zijn woordenboek te laten concentreren. Te oordelen naar de bewoordingen en het belang dat aan de gesprekken wordt gehecht, is dit latere verzoek zeer waarschijnlijk ook op instigatie van Roorda gedaan.

klaar waren maar nog gecorrigeerd moesten worden (Notulen van de 99ste vergadering, *BKI* 1866:490). Ook met dit correctiewerk en met het opstellen van meerdere dialogen hield Haji Ibrahim zich in 1867 bezig, voornamelijk in samenwerking met zijn zoon Abdullah en een enkele keer met Raja Ali Haji. In dat jaar bereidde Von de Wall de uitgave van die conversaties voor in Batavia, waar hij van tijd tot tijd een gedeelte van Haji Ibrahim uit Riau toegestuurd kreeg. Bovendien leverde Haji Ibrahim ook woorden aan Raja Ali Haji, die bezig was met de samenstelling van een woordenboek, terwijl hij, zoals uit verschillende brieven blijkt, samen met zijn zoon Abdullah en Raja Ali Haji 'correcties' op verschillende Maleise handschriften uitvoerde.¹⁷ Het eerste gedeelte van de samenspraken werd onder de titel *Tjakap² Rampai² Bahasa Malajoe Djohor Djilid I* in 1868 bij het Gouvernement uitgebracht; vier jaar later volgde het tweede gedeelte. De twee delen bevatten in totaal 62 gesprekken, verdeeld over 23 onderwerpen, in het Jawi-schrift op de even pagina's met een transcriptie in Latijnse letters op de oneven bladzijden afgedrukt. Verder was het eerste deel nog voorzien van een lijst met woorden die niet in de bestaande woordenboeken voorkwamen. Reeds in 1875 kwam er een tweede druk van het gehele werk, zonder de transcriptie in Latijnse karakters en met een aantal wijzigingen naar aanleiding van kamervragen in Nederland (Van Limburg Brouwer 1876:13).¹⁸

Naast het werk dat hij voor Von de Wall verrichtte, bekleedde Haji Ibrahim ook nog een functie aan het hof van Riau. Met betrekking tot het werk in het kader van die positie berichtte hij in mei 1867 dat hij naar Lingga zou afreizen om het vertrek van de sultan naar Batavia voor te

¹⁷ In een brief gedateerd 20 september 1867 berichtte hij dat hij samen met die brief een lijst met namen van vissen, slangen, bomen en planten stuurde. Dag en nacht was hij aan het werk. Hij zou verder op zoek gaan naar andere namen uit de flora en fauna door vragen te stellen aan mensen die het konden weten ('sahaya suratkan siang malam tidak berhenti sahaya bertanya akan nama² itu kepada orang yang tahu²'). Hij had bericht gekregen dat de sultan naar Tanjung Pinang zou komen en dat bericht aan de onderkoning en de resident doorgegeven. In afwachting van de komst van de sultan, had hij enkele woorden aan Raja Ali Haji doorgegeven en was hij bezig met een lijst van namen van bomen. Ook meldde hij nog dat zijn zoon het te druk met het schrijfwerk had en er iemand bij wilde hebben en dat hij een gecorrigeerde *syair* meestuurde ('... Engku Haji Ali tengah membuat kamus Melayu yang sahaya mana² bahasa yang baharu diketahui, meski sepatah kalimat, sahaya khabarkan kepadanya. Serta ada sahaya buatkan paduka sahabat sahaya apalagi nama kayu-kayuan, demikianlah hal sahaya. Yang Abdullah, anak kita itulah yang menolong menyurat hendak minta ditolong dengan orang lain [...] Dan lagi Syair Perang Menteng di Palembang ada juga ini sahaya kirimkan, maka dibetulkan bahasanya ...')

¹⁸ Twee gesprekken uit het tweede gedeelte (1872) waren uit de nieuwe uitgave weggelaten. De gesprekken handelden over wonderbaarlijke geboortes (*Boedak kelewar dari lobang bisoel jang dibawah poesat ma'nja en Perempoewan mem-peranakken telor*), waarvan de goede afloop aan Allahs almacht werd toegeschreven. Van Limburg Brouwer vond dat deze gesprekken ten onrechte geschrapt waren, maar waarschijnlijk werd hier meer naar Holles stem geluisterd (zie Van den Berge 1993: 28).

bereiden en die daarheen te begeleiden (HI aan vdW, 26 mei 1867). Dat terwijl hij juist daarvoor aan Von de Wall gevraagd had of hij niet naar Tanjung Pinang terug kon komen, opdat ze gedrieën aan de verschillende onderdelen van de studie zouden kunnen werken (HI aan vdW, 25 mei 1867).¹⁹

Haji Ibrahims positie roept allerlei vragen op en lijkt tevens tot spanningen te hebben geleid. Zoals hierboven reeds werd vermeld, werd hij in de vijftiger jaren door de verschillende residenten als een onbetrouwbaar sujet beschouwd. Later vond resident Netscher (1861-70), daarentegen, dat hij zich gebeterd had en zette zich voor hem in. Hij werd als de vertrouweling van verschillende onderkoningen gezien; tegelijkertijd was hij als 'oppertoezichter der eilanden' in dienst van het Gouvernement. Toen die positie in de zestiger jaren verviel, trachtte Netscher hem evenwel van het tot dusver door hem genoten salaris te blijven verzekeren (Memorie 1870:fol. 30). Deze inspanningen hadden tot gevolg dat het Gouvernement hem in 1868 een voorschot van f 2.500 op dat salaris verleende, 'onder borgstelling zijner vier zonen' (GB van 31 januari 1868, no. 11). Het lijkt echter tot juni 1870 geduurd te hebben voordat het Gouvernement hem het geld gaf waar hij naar eigen mening recht op had, na in 1835 of 1836 aan hem gedane toezeggingen van de Gouverneur-Generaal (HI aan vdW, 5 juni en 18 juni 1870).

In 1865 berichtte hij in een zeer angstige brief dat er problemen gerezen waren tussen zijn familie en die van Raja Ali Haji: een ruzie tussen zijn zoon en een kleinzoon van Raja Ali Haji was op een handgemeen uitgelopen en hij was met zijn familie aan het hof van de onderkoning ontboden (HI aan vdW, 25 augustus 1865). In een ongedateerd postscriptum van een brief dat over hetzelfde onderwerp handelt, zegt hij zelfs dat Raja Ali Haji's zoon al mensen aan het verzamelen was om hem en zijn familie te vermoorden ('Raja Abih sudah berkumpul orang hendak membunuh sahaya anak beranak').²⁰ Tevens blijkt het verschil in rang tussen de beide

¹⁹ De betreffende passages luiden: 'Syahdan telah berpakat sahaya dengan paduka Engku Haji Ali, maka jikalau sekiranya menjadi kemudahan kepada paduka sahabat sahaya boleh minta kepada sri paduka tuan besar di Betawi yang paduka sahabat supaya datang ke Riau barang tiga bulan sahaja, boleh setiap hari kita bertiga membetulkan segala mafhum² yang telah diperbuat ini, kerana sahaya dengan paduka Engku Haji sangat benar hendak menyempurnakan supaya di belakang jangan jadi bersalahan mafhum orang yang berkehendakkan memakai bahasa Melayu' (HI aan vdW, 25 mei 1867). En: '... sahaya tengah membuatkan percakapan [...] maka datang surat dari Lingga yang sri paduka tuan sultan kepada sahaya memanggil sahaya ke Lingga dengan titah yang keras' (HI aan vdW, 26 mei 1867).

²⁰ Over het gedrag van zeer waarschijnlijk diezelfde zoon zou Raja Ali Haji zich twee jaar later bij Von de Wall beklagen: hij had zich de woede van de onderkoning en zijn vader op de hals gehaald met daden die niet met de regels van het hof strookten. Hij sloeg alle goede raad in de wind en ging naar Tanjung Pinang, waar hij allerlei schadelijke geruchten verspreidde, naar aanleiding waarvan de onderkoning hem van het hof verwijderde ('satu anak saya [...] berbuat salah pada adat aturan kerajaan. Jadi

informanten uit de brieven, in de eerbied die Haji Ibrahim jegens Raja Ali Haji toonde. Met de titel *Datuk Orang Kaya Muda* stond hij duidelijk lager in de inheemse hiërarchie dan diegenen die de titel *Raja* droegen (zie Wee 1985:170-1). In het conflict tussen de beide families bleef Haji Ibrahim zijn respect jegens Raja Ali Haji betuigen, zelfs nadat een van de leden van diens familie een gouden beslag van een krisschede van Haji Ibrahim's zoon, Ismail, ontvreemd had ('sudah beberapa kali dibuat budak² Engku Haji di atas sahaya, sampai dicuri oleh orangnya satu terapang emas anak sahaya Ismail itu sahaya tahan kerana sahaya sangat memandang muka Engku Haji Ali', ongedateerd postscriptum), en was hij bang dat een escalatie van het conflict beide families schade zou berokkenen ('maka sudah dengan beberapa kali sahaya maklumkan ke bawah kuasa Engku Haji Ali daripada sangat takutnya sahaya akan kerusakan di atas sahaya beserta di atasnya.', HI aan vdW, 25 augustus 1865). Waarschijnlijk mede als gevolg van deze problemen in 1865 zou Netscher vijf jaar later schrijven: 'Sedert lang wordt hij niet meer in zaken gebruikt en thans is hij in ongenade bij den onderkoning en bij Radja Ali Hadji' (Memorie 1870: fol. 31). Hoewel dit niet helemaal in overeenstemming is met de gegevens uit andere bronnen, wijst het toch op een bepaalde spanning die de positie van Haji Ibrahim als tussenpersoon tussen de Maleise wereld en het Europese bestuur met zich meebracht. Binnen de Maleise wereld lijkt hij verder nog als bemiddelaar te hebben gefungeerd tussen de factie van de sultan en die van de onderkoning.

In het samenspel tussen taalambtenaar en informant blijkt Von de Wall voor zijn informanten en hun families bij de koloniale regering bemiddeld te hebben. Ook in het hierboven genoemde conflict tussen zijn beide informanten werd hij gekend en om advies gevraagd ('nasehat dan pengajaran paduka sahabat sahaya itu sahaya simpan di dalam otak kepala sahaya', ongedateerd postscriptum). Verder werd hij door het Maleise hof gekend in en waarschijnlijk geraadpleegd over beslissingen die op de relaties met het Nederlandse bestuur betrekking hadden. Hij lijkt dus een sleutelpositie als bemiddelaar tussen de verschillende personen en partijen te hebben bekleed. Winter Sr. vervulde waarschijnlijk een vergelijkbare rol aan het hof van Surakarta. Beide onderzoekers moesten behoedzaam laverend tussen de verschillende belangen op zoek naar de relevante gegevens voor hun respectievelijke studies. Von de Wall had voor deze bemiddelaarsrol

Yang Dipertuan pun murka dan saya pun marah dengan marah yang sangat. Di dalam hal itu tiada jua ia takut akan kita. Maka pergi ke Tanjung Pinang ia membawa khabar² yang tiada baik. Maka di dalam hal itu maka Yang Dipertuan keluaran ia daripada pekerjaan campur kerajaan, sebab takut banyak gaduh di dalam pulau Penyengat atau di laut². (RAH aan vdW, 26 juli 1867.) Interessant om te weten is dat deze weerspannige persoon ongeveer dertig jaar later informant van Van Ophuysen werd; Raja Abih of Raja Bih is namelijk een bijnaam van Raja Muhammad Sulaiman, die hij gekregen had omdat hij aan een van zijn handen zes vingers had (*bih* van *lebih*: 'meer') (Matheson en Andaya 1982:36).

genoeg ervaring opgedaan in zijn tijd op Borneo, waar hij op zijn reizen met allerlei vorsten en hoofden moest onderhandelen, welke bijkomstigheid de koloniale regering niet onwelgevallig zal zijn geweest in de gecompliceerde verhoudingen in Riau. Een jaar voor zijn dood in 1873 werd hij waarschijnlijk mede vanwege zijn verdiensten in dit opzicht door resident Schiff aangezocht om mee te gaan op een missie naar Aceh (GB Geheim van 31 augustus 1872, H2), waarvoor hij tevens de beschikking kreeg over extra fondsen voor de aankoop van handschriften (GB van 18 oktober 1872, no. 43).

De keuze van zijn uiteindelijke hoofdinformatanten is opmerkelijk te noemen, in die zin dat beiden een belangrijke rol aan het hof vervulden en dat beide figuren wantrouwend door het plaatselijke koloniale bestuur in het oog werden gehouden. Raja Ali Haji kan als de meest logische keuze beschouwd worden, gezien zijn belangstelling voor de Maleise taal. De briefwisseling tussen hen geeft een levendig bewijs van de door beide mannen gedeelde belangstelling voor de Maleise taal, die de informant zou bewegen om een monolinguaal woordenboek voor het Maleise volk samen te stellen, in het verlengde van zijn lexicografisch werk voor Von de Wall (RAH aan vdW, 1 september 1870, Al azhar en Van der Putten 1992: 527-8). De keuze van Haji Ibrahim lijkt minder vanzelfsprekend en kan zeer wel gedaan zijn op zijn eigen verzoek of tengevolge van zijn grote bereidwilligheid.²¹ Afgezien van het feit dat de keuze voor hem ingegeven kan zijn door zijn rol aan het hof van Riau, moet men toch ook zijn grote belezenheid in ogenschouw nemen: van een in Von de Walls handschriftencollectie aanwezige *hikayat* maakte hij een *syair*, hij stelde de later uitgegeven conversaties samen, en in 1870 stuurde hij Von de Wall in Batavia nog de twee verhalen *Pak Belalang* en *Lebai Malang* (HI aan vdW, 4 juni 1870).

Wetenschappelijk gezien is Von de Walls zucht naar zuiver gesproken Maleis opmerkelijk en daarbij dubbelzinnig: hij verkoos de methode om 'door dagelijkschen omgang *met* en opzettelijk vragen *bij* kundige Maleijers naar de benamingen van zichtbare voorwerpen, handelingen, toestanden of abstracte begrippen' de bouwstoffen voor het woordenboek te verzamelen (vdW aan GG, 7 december 1857, Vb. van 8 maart 1858, no. 12). Tegelijkertijd echter liet hij zijn informanten handschriften lezen om daaruit woorden te verzamelen en om die te corrigeren wanneer er corrupte plaatsen in werden gevonden. Voorts liet hij een van zijn informanten lemma's noteren en uitwerken. Wanneer men het door hemzelf uitgebrachte eerste deel van zijn woordenboek bekijkt, dan kan men niet aan de indruk ontkomen dat hij morfologische afleidingen bij zijn informanten heeft afgedwongen: een groot aantal afleidingen komt zeer kunstmatig over en

²¹ Zie hierbij de brieven van Klinkert, die onder andere meldde dat Haji Ibrahim hem meerdere malen met zijn zoon een bezoek bracht en dat hij een welkomstdigtheid van hem had gekregen (Klinkert aan NBG, 17 juni 1864).

het is zeer onwaarschijnlijk dat hij die afleidingen in 'de dagelijkse omgang' heeft gehoord of dat hij ze ooit in de, volgens hem zeer arme, Maleise literatuur zou hebben gevonden.

De geografische gesteldheid van de regio waar hij zijn woorden verzamelde speelde natuurlijk ook een rol in de informatie die hij kreeg toegespeeld.²² Een vluchtige blik in zijn voorlopige proeve van 1859 toont ons een behoorlijk groot aantal termen die direct betrekking hebben op de scheepvaart (20 van de 120 lemma's), waarbij vooral technische termen met betrekking tot 'pagaaien' en 'roeien' sterk vertegenwoordigd zijn (10 van de 20), terwijl scheepstermen specifiek op 'zeilen' betrekking hebbend vrijwel geheel ontbreken: alleen *andang-andang* (ra) is als apart lemma opgenomen (Von de Wall 1859:XV). In de uitleg van lemma's die niet direct op de scheepvaart betrekking hebben vinden we nog veel meer voorbeelden die daarmee verband houden en waarin wel woorden als *berlajar* (zeilen), *topang* (mast), en dergelijke, zijn opgenomen. Verder geeft Von de Wall nog tien woorden die verband houden met het spatten, kabbelen, kolken enzovoort van water en negen technische termen met betrekking tot pinang, sago en andere boomsoorten. Voor deze begintijd kan men stellen dat Von de Walls woordverzameling sterk geografisch gekleurd was. Een nadere vergelijking met zijn voltooid concept-woordenboek kan uitwijzen of dit kenmerk ook in het uiteindelijke werk zo duidelijk aanwezig is.

Behalve de invloed van de geografische gesteldheid van het gebied waar hij zijn gegevens verzamelde, bestond natuurlijk ook het gevaar dat Von de Wall via zijn informanten eenzijdige informatie kreeg. Hoewel hij in 1857 had geschreven dat hij bepaalde problemen desnoods aan een 'geheel letterkundig collegium' zou voorleggen, lijkt hij toch voornamelijk op de informatie van zijn twee hoofdinformanten gesteund te hebben. Van die twee informanten lijkt hij zowel op persoonlijk als taalkundig gebied Raja Ali Haji het meest te hebben vertrouwd en gewaardeerd. Mede gezien Raja Ali Haji's positie als islamitisch raadgever aan het hof kan men enerzijds vermoeden dat zijn informatie islamitisch gekleurd was en anderzijds dat hij in verband met zijn hoge status geen informatie over woorden uit een 'volks' spreektaalregister kon of wilde verstrekken. Het grote aantal Arabische woorden in Von de Walls woordenboek (1872) kan duiden op invloed van zijn informant. In het woordenboek van Raja Ali Haji (1986/1987) zoeken we echter tevergeefs naar die Arabische woorden; alleen woorden die rechtstreeks betrekking hebben op de Islam of die

²² Ook Klinkert was zich hiervan bewust, zijn hierboven aangehaald verzoek om een reis naar Siak, Lingga en het schiereiland Malaka te mogen maken werd gedaan om in andere gebieden te speuren naar woorden die betrekking hadden op de landbouw, veeteelt en 'handwerken', omdat de Maleiers van de eilanden, 'als gewezen zeerovers', alles wisten over de zee, maar tekortschoten op andere gebieden (Klinkert aan NBG, 15 maart 1865).

reeds geheel van de Maleise taal deel zijn gaan uitmaken (zie bijvoorbeeld de uitleg van het woord *ingkar*: 'orang Melayu sudah memakai bahasa ini, seolah-olah bahasa dirinya', Raja Ali Haji 1986/1987:94) komen daarin voor. Het ontbreken van die overige Arabische woorden kan een gevolg zijn van een verzoek van Von de Wall om bij de samenstelling van zijn woordenboek geen gebruik van een Arabisch woordenboek noch van een Arabische grammatica te maken – wellicht een Gouvernementsvoorwaarde voor de uitgave ervan (RAH aan vdW, 6 maart 1872: 'Adapun niat kita hendak datang itu hendak bercakap²kan perkara kamus. Karena sudah kita pikir²kan kamus ini jika tidak kamus Arab serta ilmu nahu sukar benar tatkala hendak dābiṭ maknanya'; en RAH aan vdW, 12 maart 1872: 'minta pertolongan daripada paduka sahabat kita daripada pekerjaan hendak mencetak kamus yang kita perbuat ini ...').

Raja Ali Haji's hoge status zou verder een bewuste of onbewuste schifting in zijn informatie hebben kunnen veroorzaken. Gezien de toen vigerende feodale verhoudingen zou een zekere minachting ten opzichte van het gewone volk en het dagelijkse taalgebruik niet ondenkbaar zijn. In dit verband vermeldt hij in een van zijn brieven dat hij een aantal woorden opstuurde die voornamelijk in *syairs* en *hikayats* gebruikt werden ('ada kita berkirim kepada paduka sahabat kita, ada beberapa patah, setengah bahasa Melayu yang tua², yang jarang² dipakai pada bahasa luar, melainkan kebanyakan dipakai kepada surat² hikayat dan syair²', RAH aan vdW in Malaka, 29 juli 1860). In zijn monolinguale woordenboek vinden we echter eerder kritiek op ontwikkelde Maleiers die zich op een westerse manier gingen kleden en geen aandacht aan hun taalgebruik besteedden (Raja Ali Haji 1986/1987:197 en 312-3) dan op het gewone volk, dat onwetend was. Hij nam daarbij allerlei woorden op die de lezer maar beter niet hardop kon uitspreken (Raja Ali Haji 1986/1987:76) en die hij het label *mencarut* ('obsceen') gaf. De aanwezigheid van die woorden verklaarde hij met te zeggen dat ze nu eenmaal tot het Maleis behoorden en dus uitgelegd dienden te worden. Ook Von de Wall heeft die woorden in zijn woordenboek opgenomen, maar hij breidde het aantal morfologische afleidingen sterk uit: kwam de Maleise schrijver bij transitieve werkwoorden gemiddeld uit op vier afleidingen (mogelijk onder invloed van Von de Wall), de Nederlandse lexicograaf geeft daar circa twintig verschillende afleidingen van. Zelfs voor een 'derivatievriendelijke' taal als het Maleis lijkt dat toch wel erg veel, zeker in het geval van obscene woorden die men maar liever niet hardop uitsprak! (Zie Von de Wall 1872:431-3 en 810-1.)

In hoeverre het taalpurisme en de verdediging van de oude tradities in het woordenboek van Raja Ali Haji beïnvloed zijn door Nederlandse opvattingen over taal en zeden, vereist nader onderzoek. Dergelijke opvattingen kunnen ook zeer wel voortgekomen zijn uit de Arabisch-Islamitische traditie, die heel duidelijk zijn stempel drukt op het woordenboek.

Conclusie

De taalvorsers van de negentiende eeuw zijn in een aantal groepen in te delen, die onder verschillende omstandigheden en met verschillende uitgangspunten en doelstellingen de inheemse talen in Indië onderzochten. Als plaats van onderzoek kozen zij bij voorkeur voor cultuurcentra waar naar hun mening de taal het zuiverst gesproken en geschreven werd, een mening die gedeeld werd door de leden van de inheemse elite die zij als informanten in dienst hadden. In de woorden van de vorst van Sumenep, een van Gerickes informanten, was het zo dat: 'gelijk niemand een Hadji konde worden zonder de reis naar Mekka te doen, ook niemand eene grondige kennis der Javaansche taal konde verkrijgen, tenzij hij dezelve te Soerakarta leerde kennen' (Gericke aan GG, 18 februari 1836).

De informanten lijken door hun werk voor de onderzoekers steeds meer in een geïsoleerde positie aan het hof te zijn geraakt; hun financiële afhankelijkheid van hun Europese 'patronen' wijst in die richting. De informante van Matthes, Arung Pancana, raakte na haar verwijdering van het hof van Tanété in financiële problemen die haar noodten de bijbelvertaler van allerlei geschriften en inlichtingen te voorzien. Ranga Warsita's financiële situatie was zo verslechterd in de zestiger jaren, nadat Pakubuwana IX in 1861 als nieuwe Susuhunan was geïnstalleerd en hij ook uit de gratie van de Europese onderzoekers was geraakt, dat hij zich genoodzaakt zag manuscripten te verkopen aan wie er belangstelling voor had (Behrend 1993:429-30). Ook Raja Ali Haji en Haji Ibrahim blijken in dezelfde periode steeds meer afhankelijk te zijn geworden van de gelden die Von de Wall aan hen verstrekke.

Ofschoon de benoemingen van taalambtenaren door louter wetenschappelijke motieven ingegeven lijken te zijn, blijken deze ambtenaren in een aantal gevallen in de cultuurcentra tevens als bemiddelaar tussen de verschillende partijen te zijn opgetreden en hebben zij dus ook een politieke rol vervuld. Het is evident dat de belangen van de koloniale regering niet altijd met die van de verschillende leden van de hoven strookten. De bemiddelende taalvorser moest in conflictsituaties behoedzaam manoeuvreren om de relaties met de rijksgroten en daarmee zijn onderzoek niet in gevaar te brengen.

In een dergelijke positie verkeerden Winter Sr. in Surakarta en Von de Wall aan het hof van de onderkoning in Riau. Hoewel er wellicht geen weloverwogen opzet van de kant van de koloniale regering in het spel was, is het in ieder geval opmerkelijk dat haar ambtenaar in Riau de twee meest gewantrouwde inheemse hoofden tot informant nam. Vanuit politiek oogpunt controleerde en neutraliseerde Von de Wall zijn beide informanten: hij hield hen bezig met opdrachten en kende hun gedragingen en uitlatingen tot in de intiemste details. Desalniettemin bleef de vertegenwoordiger van het centrale bestuur, resident Netscher, in zijn rapporten wijzen op de vermeende anti-Nederlandse houding van Raja Ali Haji. In

Von de Walls tijd bleef alles rustig in de residentie, maar later vinden we deze anti-koloniale houding terug in een van de zonen van Raja Ali Haji, Raja Khalid Hitam, die een prominente figuur zou worden in het verzet tegen het Nederlandse bestuur dat in het begin van deze eeuw in de ontbinding van het sultanaat Riau-Lingga zou uitlopen (Andaya 1977: 151-4). Het andere aspect van Raja Ali Haji, dat hem veel bekendheid in de literatuur zou verwerven: zijn belangstelling en arbeidzaamheid op het gebied van de Maleise taal- en letterkunde, was ook aanwezig in zijn kinderen en kleinkinderen. Raja Muhammad Sulaimans verdiensten op dit gebied werden reeds aan het begin van dit artikel aangestipt, diens dochter Raja Aisyah was aan het begin van deze eeuw een belangrijk schrijfster en ook andere leden van zijn familie hebben de schrijverstraditie voortgezet (zie Hasan Junus 1988:54-7). Een van Raja Ali Haji's andere zonen, Raja Muhammad Ali, werd in de tachtiger jaren door zijn halfbroer naar de hoofdenschool in Bukit Tinggi gestuurd (Matheson en Andaya 1982:320-1) en wordt door de samensteller van een Maleis woordenboek als inspiratiebron genoemd (M. gr. B.M. s.a.:VI).

De voorkeur van de taalambtenaren voor informanten uit de elite lijkt in het geval van Von de Wall geen grote gevolgen voor zijn informatie op lexicografisch gebied te hebben gehad. Die voorkeur is tevens te beschouwen als voorbode van de ethische stroming, die beoogde de inheemse bevolking via het opvoeden van de elite in westerse geest op een hoger beschavingsniveau te brengen. Deze stroming manifesteerde zich vooral aan het eind van de negentiende eeuw, maar de ideeën ervan strookten ook reeds in de zestiger jaren met de opvattingen van Holle, de latere adviseur-honorair voor Inlandsche zaken: 'Ik wilde den beschaafden en ontwikkelden inlander onder de leiding van een niet onkundig en tevens praktisch Europeaan, om zoo te zeggen, als trechter doen dienen, waardoor onze begrippen [...] bij de bevolking ingang worde verschaft' (Notulen van het Bataviaasch Genootschap, 1869 VIII, Bijlagen Notulen 5 januari 1869, Holle aan de Directie 21 september 1868:XV).

Het Nederlandse bestuur had behoefte aan mensen die goede contacten met de inheemse elite onderhielden om via de leden daarvan de gemeenschap als geheel op een hogere trap van de beschaving te brengen. Een van de middelen daartoe was het schrijven en beschikbaar stellen van geschikte lesboeken; de aangepaste uitgave van de *Tjakap² Rampai²* (1875) is een uitstekend voorbeeld daarvan.

De inheemse elite lijkt ontvankelijk geweest te zijn voor de invloed waaraan zij onder andere dankzij de taalambtenaren blootstond: de oude tradities werden door het volk verlaten, de taal en zeden raakten in verval. Toen kwam echter Von de Wall met de mailboot naar Riau, wiens kennis van het Maleis allerwegen respect afdwong, die de Maleise literatuur corrigeerde en de beoefening ervan stimuleerde, en die geen enkele dag de gesproken taal negeerde:

*Itulah tuan mencari bahasa
Segala cakap dia periksa
Setiap hari senantiasaa
Dengan Melayu sangat biasa.*

Dat was de man die naar woorden zocht,
De gehele taal werd door hem onderzocht,
Elke dag, zonder enig verzuim,
Zijn kennis van het Maleis was zeer ruim.

*Segala cakap bahasa Melayu
Daripada binatang sampai ke kayu
Segala nama segar dan layu
Hingga sampai perbahasaan kuyu.²³*

De Maleise taal in haar geheel,
Flora en fauna hadden beide hun deel,
Alle woorden, in gebruik of vergaan,
Zelfs de woorden van het droevige bestaan.

²³ Al azhar wees mij op het bestaan van de *syair* waarin deze twee strofen voorkomen, de *Syair Raja Damsyik*, geschreven door Haji Ibrahim, en stelde hem in getransliterende vorm beschikbaar, waarvoor ik hierbij mijn dank betuig.

AFKORTINGEN

BKI	<i>Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde</i>
GB	Gouvernementsbesluit
GG	Gouverneur-Generaal
HI aan vdW	brief van Haji Ibrahim aan Von de Wall
HS	handschrift
NBG	Nederlandsch Bijbelgenootschap
RAH aan vdW	brief van Raja Ali Haji aan Von de Wall
Vb.	Verbaal

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Niet gepubliceerde bronnen

Besluiten en Verbalen: Algemeen Rijksarchief Den Haag.
Brief van Gericke aan de Gouverneur-Generaal, 18 februari 1836, Collectie Baud, inventarisnummer 501, Algemeen Rijksarchief Den Haag.
Brieven van H.C. Klinkert [getranscribeerd en mij ter beschikking gesteld door drs. R. Menick].
Maleise brieven aan Von de Wall, diverse schrijvers, ML 174 en ML 175, Perpustakaan Nasional Jakarta. [Uitgave in voorbereiding.]
Memorie, 1870, E. Netscher, Memorie van Overgave, 20 Mei 1870, HS 420, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
Memorie, 1857, F.N. Nieuwenhuijzen, Memorie van Overgaaf, 30 September 1857, Arsip Residensi Riau, inv. no. 71, Arsip Nasional Republik Indonesia.
Syair Hikayat Raja Damsyik, Haji Ibrahim, ML 737, Perpustakaan Nasional Jakarta.
Syair Van Ophuijsen, Raja Muhammad Sulaiman, Cod.Or. 5828, Rijksuniversiteit Leiden.

Gepubliceerde bronnen

Al azhar, en Jan van der Putten, 1992, 'Four Malay Letters from Raja Ali Haji to Von de Wall', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 148:521-8.
Andaya, Barbara Watson, 1977, 'From Rum to Tokyo; Riau's Search for Anti-Colonial Allies, 1899-1914', *Indonesia* 24:125-56.

- Behrend, T.E., 1993, 'Manuscript Production in Nineteenth-Century Java; Codicology and the Writing of Javanese Literary History', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 149:407-37.
- Berge, Tom van den, 1993, *Van kennis tot kunst; Soendanees poëzie in de koloniale tijd*, Dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden.
- Brink, H. van den, 1943, *Dr Benjamin Frederik Matthes; Zijn leven en arbeid in dienst van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*, Amsterdam: Nederlandsch Bijbelgenootschap.
- Cohen Stuart, A.B., 1860, *Brata-Joeda, Indisch-Javaansch heldendicht; 1e deel, Voorrede, Inleiding, Vertaling, Alphabetisch register van eigennamen enz.*, Batavia: Lange. [Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Verhandeligen 27.]
- Day, John Anthony, 1981, *Meanings of Change in the Poetry of Nineteenth-Century Java*, Ph.D. Thesis, Cornell University.
- Fasseur, C., 1993, *De Indologen; Ambtenaren voor de Oost 1825-1950*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Hasan Junus, 1988, *Raja Ali Haji; Budayawan di gerbang abad XX*, Pekanbaru: Universitas Islam Riau Press.
- Hoffman, John, 1979, 'A Foreign Investment; Indies Malay to 1901', *Indonesia* 27:65-92.
- Kenji Tsuchiya, 1990, 'Javanology and the Age of Ranggawarsita; An Introduction to Nineteenth-Century Javanese Culture', *Reading Southeast Asia*:75-108.
- Koolhof, Sirtjo, 1995, 'Pendahuluan', in: S. Koolhof en R. Tol (red.), *I La Galigo, menurut naskah NBG 188 yang disusun oleh Arung Pancana Toa*, getranslitereerd en vertaald door Muhammad Salim en Fachruddin Ambo Enre, met assistentie van Nurhayati Rahman, Jakarta: Djambatan.
- Limburg Brouwer, J.J. van, 1876, 'Het gouvernementeel inlandsch onderwijs op Sumatra', *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (Nieuwe serie) 5-2:1-21.
- M. gr. B.M. [Marzoeqi gelar Baginda Maharadja], s.a., *Kitab kamoes Melajoe, jaitoe mentjoeraikan arti kata-kata dalam kitab logat Melajoe dan lainnja*, Makassar: Brouwer.
- Matheson, Virginia, en Barbara Watson Andaya, 1982, *The Precious Gift (Tuhfat al-Nafis); Raja Ali Haji ibn Ahmad*, Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Netscher, E., 1854a, 'De twaalf spreukgedichten; Een Maleisch gedicht door Radja Ali Hadji van Riouw, uitgegeven en van de vertaling en aantekeningen voorzien', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 2:11-32.
- , 1854b, 'Beschrijving van een gedeelte der Residentie Riouw', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 2:108-270.
- , 1870, *De Nederlanders in Djohor en Siak 1602-1865*, Batavia: Bruining en Wijt. [Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Verhandeligen 35.]
- N.N., 1855, 'De karimon-eilanden', *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 17-1:146-59.
- N.N., 1909, 'In memoriam A.F. von Dewall', *Weekblad voor Indië*:352-5.
- Pijnappel, J., 1865, 'Laag Maleisch', *De Gids* 29-4:148-59.
- Putten, Jan van der, in voorbereiding, 'Als een hond bij de Turken? H.C. Klinkert en zuiver Maleisch', *Zending en Missie*, Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië. [Semaian 12.]
- Putten, Jan van der, en Al azhar, in voorbereiding, *Di dalam berkealan persahabatan, In everlasting friendship; Letters from Raja Ali Haji*.
- Raja Ali Haji, 1853, 'Sjair di karang oleh radja Ali Hadji, Ibn radja Achmad, Ibn jang di pertoean moeda radja Hadji Riouw', *Warnasarie*, pp. 113-8, Batavia: Lange.
- , 1986/1987, *Kitab pengetahuan bahasa, yaitu kamus logat Melayu Johor Pahang Riau Lingga*, Pekanbaru: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan. [Transliteratie: R. Hamzah Yunus.]
- Ronkel, Ph.S. van, 1901, 'De Maleische schriftleer en spraakkunst getiteld Boestanoel Katibina', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 44:512-81.
- Roorda van Eysinga, Ph.P., 1847, 'Abdoel Moeloek, Koning van Barbarië', *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 9-4:285-526.
- Surat-surat*, 1970, *Surat-surat perdjandjian antara Kesultanan Riau dengan Pemerintahan2 V.O.C. dan Hindia-Belanda 1784-1909*, Djakarta: Arsip Nasional Republik Indonesia.

- Swellengrebel, J.L., 1974, *In Leijdeckers voetspoor; Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen, I, 1820-1900*, 's-Gravenhage: Nijhoff. [KITLV, Verhandelingen 68.]
- Teeuw, A., 1973, 'Taalambtenaren, taalafgevaardigden en Indonesische taalwetenschap', *Forum der Letteren* 14/3:163-80.
- Tuuk, Herman Neubronner van der, 1856, 'Iets over de Hoog-Maleische bijbelvertaling', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 5:171-83.
- , 1894, *Eene aanvulling der Maleische woordenboeken*, 's Gravenhage: Nijhoff.
- , 1962, *De pen in gal gedoopt; Brieven en documenten verzameld en toegelicht door R. Nieuwenhuys*, Amsterdam: Van Oorschot.
- , 1971, *A Grammar of Toba Batak*, The Hague: Nijhoff. [KITLV, Translation Series 13.]
- Wall, A.F. von de, 1881, 'Maleische taalstudien II', *Indische Gids* 3-2:756-69.
- Wall, H. von de, 1859, 'Antwoord op eenige opmerkingen naar aanleiding van het "ontwerp van een Maleisch woordenboek en eene Maleische spraakkunst, door H. Von Dewall," met eene nieuwe proeve van bewerking voor het woordenboek, door A.B. Cohen Stuart', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 8:327-440 en I-LXVI.
- , 1864, *Vormveranderingen der Maleische taal*, Batavia: Landsdrukkerij. [Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Verhandelingen 31.]
- , 1870, Bespreking van *Kitab perkeboenan djoeroetoelis bagi kanak-kanak jang hendak menoentoet berladjar akan dija*, in *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 19:565-74.
- , 1872, *Maleisch-Nederlandsch woordenboek, Deel I*, Batavia: Lands-Drukkerij.
- Wee, Vivienne, 1985, *Melayu; Hierarchies of Being in Riau*, Ph.D. Thesis, Australian National University.
- Winter, C.F., en J.A. Wilkens, 1844, 'Proeve van een Javaansch-Nederduitsch woordenboek', *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 6-1:1-80.